

UNIVERZITET U SARAJEVU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA HISTORIJU

“Bosansko pitanje” u prelomnicama historije 1856-1919.

(Završni magistarski rad)

Student: Emira Šahinbegović

Mentor: Prof. dr. Edin Radušić

Sarajevo, 2022.

SADRŽAJ

1. UVOD	4
2. Bosansko pitanje.....	7
2.1. Fenomen intervencije velikih sila	12
3. Uticaj Pariškog kongresa (1856.) na bosansko pitanje	14
3.1. Teškoće u provođenju reformi.....	16
3.2. Velike sile prije izbijanja Istočne krize	18
3.2.1. Velika Britanija	18
3.2.2. Rusija	19
3.2.3. Austro-Ugarska	21
4. Uticaj Velike istočne krize na bosansko pitanje.....	22
4.1. Ustanak 1875.....	22
4.2. Srpsko-crnogorski uticaji na Hercegovački ustanak 1875.	25
4.3. Utjecaj zapadnih sila na bosansko pitanje u Velikoj istočnoj krizi.	26
4.3.1. Od Andrašijeve note do Rajhštatskog ugovora (rusko-austrougarski interesi i bosansko pitanje)	28
4.3.2. Od Carigradske konferencije do Sanstefanskog mirovnog ugovora	30
4.3.3. Značaj slavenofilske ideje za bosansko pitanje.....	33
4.3.4. Bugarski zločini kao prekretnica bosanskog pitanja u međunarodnoj politici	35
5. Berlinski kongres – Austrougarsko rješenje bosanskog pitanja	37
5.1. Pripremne aktivnosti	37
5.2. Berlinski kongres	39
5.3. Bosansko pitanje u Pariškom mirovnom ugovoru i Berlinskom kongresu	41
5.4. “Misija” Berlinskog kongresa i muslimansko pitanje	42
5.5. Otpor austrougarskoj okupaciji	44
6. Aneksija Bosne i Hercegovine.....	46
6.1. Pripremne aktivnosti	47
6.2. Proglašenje aneksije i reakcije velikih sila.....	50
6.3. Bosansko pitanje u Aneksionoj krizi – bosanskohercegovački i regionalni aspekt	53
6.4. Posljedice Aneksione krize na bosansko pitanje	56

6.5. Uticaji promjene konstalacije sila (1878-1908.) na bosansko pitanje	57
7. Jugoslavensko rješenje bosanskog pitanja	58
7.1. Austrougarska politika u Bosni i Hercegovini pred izbijanje Prvog svjetskog rata.....	58
7.2. Utjecaj velikih sila na jugoslavensko rješenje bosanskog pitanja	59
7.3. Koraci ka integrisanju BiH u novu državu.....	65
7.4. Odnos domaćih i regionalnih političkih struja prema jugoslovenskom ujedinjenju	67
7.5. Ugovor u San Žermanu – zaštita muslimanske manjine u Kraljevini SHS	70
7.6. Od Berlinskog kongresa do Pariške mirovne konferencije 1919.	70
8. ZAKLJUČAK	71
9. Popis izvora i literature	76
9.1. Objavljeni izvori.....	76
9.2. Literatura	76

1. UVOD

Burnoj historiji Bosne i Hercegovine, u drugoj polovini 19.st. su doprinijeli odnosi među evropskim silama međusobno i njihovo djelovanje prema Osmanskom carstvu u kojem se Bosanski vilajet nalazio. Na njegovu sudbinu je uticao težak položaj Osmanskog carstva, koje će se pokušati osnažiti i približiti modelu evropskih političkih sistema putem reformi (posebno fermanima iz 1839. i 1856. godine). Ovaj period je obilježen posljedicama Istočnog pitanja na svjetskoj razini.

Važno je predstaviti kako su evropske sile, posebno Velika Britanija, Austro-Ugarska i Rusija reagovala na neprovođenje reformi u Osmanskom carstvu i na kakvo plodno tlo su navedene promjene naišle na prostoru Bosne i Hercegovine. Posebno je važna uloga Rusije, koja je imala značajan uticaj na njenu državno-pravnu budućnost. To se vidi u Krimskom ratu (1853-1856.) i Velikoj Istočnoj krizi (1875-1878.), ali i Aneksionoj krizi 1908-09. godine. Takvi odnosi u kontekstu općih odnosa među velikim evropskim silama imat će značajnog utjecaja na rješavanje bosanskog pitanja na prelomnicama evropske historije: Pariskog kongresa 1856., Berlinskog kongresa 1878., aneksije i rješenja Aneksione krize 1908-1909., te Pariške konferencije 1919. godine. Početna teza je, da na sve navedene pojave i nastanak bosanskog pitanja, nisu uticali samo (pa možda ni dominantno) faktori iznutra, više je riječ o različitim uplivima, regionalnim i evropskim.

Prva faza rješavanja bosanskog pitanja je završena austrougarskim okupacionim mandatom i okupacijom Bosne i Hercegovine 1878. godine. Kao posljedica širih interesa Austro-Ugarske i njene bojazni od Rusije, djelovanjem preko Srbije u Bosni i Hercegovini, dolazi do Aneksione ili Bosanske krize, austrougarskom aneksijom Bosne i Hercegovine. Taj čin je izazvao negodovanje nekih potpisnika Berlinskog sporazuma koje su Dvojnoj monarhiji dali okupacioni a ne aneksioni mandat. Takav slijed događaja i suprotnosti među velikim silama će, pored formalnog završetka Aneksione krize 1909. godine, dovesti do Prvog svjetskog rata, ali i direktnih posljedica za Bosnu i Hercegovinu nakon njegovog završetka i potpisivanja mirovnih sporazuma. Događanja u navedenom periodu pokazuju rezultat taktičkih i strateških promjena politika evropskih sila prema Bosni i Hercegovini, na čemu će najviše biti fokus u radu.

Evropska intervencija je postojala, u širem kontekstu, kao opravdanje velikih sila za uspostavljanje reda na osnovu njihovih interesa. Humanitarni koncept djelovanja je korišten u

svrhu zaštite ljudskih egzistencijalnih prava. Pozivajući se na takav princip, zapadne sile su intervenisale na različita interesna područja, u političkom ili ekonomskom smislu. U jednu od takvih interesnih sfera je spadala Bosna i Hercegovina, a pomenuti koncept djelovanja je znatno uticao na rješavanje njenog pitanja.

Područje Bosne i Hercegovine, izolovano od evropskih tokova, se opiralo promjenama koje su dolazile iz Carigrada. Početak Istočne krize 1875. pratilo je uplitanje susjednih faktora. Ono seljaštvo koje nije imalo vlastitu zemlju je bilo prinuđeno raditi za domaće posjednike, koji su ujedno bili nosioci lokalne vlasti. Budući da je cjelokupno Osmansko carstvo bilo u krizi to se posebno odražavalo na lokalnoj razini, u Bosanskom vilajetu, gdje nije moglo doći do provođenja reformi od centralne vlasti iz Carigrada. Dakle, ustanak hercegovačkog seljaštva se nije desio odjednom. Pored teškog društveno-ekonomskog položaja seljaštva, to je bio rezultat agitacija iz susjednih zemalja. Domaće pravoslavno seljaštvo je političkim uticajima i propagandom steklo svijest o svom položaju, sa glavnim ciljem izbavljanja od osmanske vlasti. Takav slijed događaja je otvorio Veliku istočnu krizu koju su, sa međusobno suprostavljenim interesima, rješavale strane sile.

Cilj ovog rada je predočiti sve posljedice i rezultate politika velikih sila, te praviti komparacije, kako među pojedinim politikama, tako i na vremenskoj osi: od snažnijeg otvaranja bosanskog pitanja do njenog trajnijeg rješenja na Pariskoj konferenciji. Unutar bosanskog pitanja će biti razmatrana i konceptualno, istovremeno, uža i šira pitanja: poput hrišćanskog i muslimanskog pitanja.

Struktura rada je hronološka, prateći navedene bitne odrednice za Bosnu i Hercegovinu, organizovane kao zasebne cjeline, počevši od 19. stoljeća – 1856., 1875., 1878., 1908. i na koncu, rezultat takvog toka događaja, u 1919. godini. U zavisnosti od toka teme i moguće problematike nastojat će se upotrebljavati komparativni pristup kada su u pitanju rezultati i posljedice navedenih odnosa među evropskim silama na bosansko pitanje.

Za temu rada zastupljenost domaće i strane historiografije je velika. Zbog toga će biti nužna selekcija relevantnih naslova prilikom obrade teme. Najzastupljeniji radovi u domaćoj historiografiji na koje se potrebno referirati tiču se osmanskih reformi, pitanja ustanka i krize 1875-78. godine, Aneksione krize i Pariske konferencije. Potrebno je izdvojiti knjigu Milorada Ekmečića *Ustanak u Bosni 1875-1878* koji detaljno govori o ustanku 1875-1878., ističući njegov socijalno-ekonomski karakter, sa uzrocima s kojim se suočavalo domaće stanovništvo. Za njega

se prirodno vezao opći srpski nacionalni pokret, zanemarujući važnost srpske agitacije na početku Velike istočne krize. Ovo djelo je od izuzetne važnosti za posmatranje lokalnog karaktera pobune, kako se širila i djelovala bez obzira na utjecaj velikih sila. Vasilj Popović ističe odgovornost lokalne osmanske vlasti za izbijanje ustanka, u svrhu pokazivanja nužnosti pobune pravoslavnog seljaštva 1875. godine. Oba autora su potencirala vjerske podjele, ukorijenjene u osmanskom sisemu, u odnosu na socijalne razlike. Time se namjeravao istaknuti osmanski pravni sistem kao ključni element pobune, kojim je aktualizirano bosansko pitanje. S druge strane Ahmed Aličić u djelu *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878.*, navodi ključnu odrednicu osmanskog *millet* sistema, gdje su prava srazmjerna obavezama kao ključni element socijalne podjele u Osmanskom carstvu.

Ibrahim Tepić u svom radu *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima (1856-1878)* je od neprocjenjive važnosti kada se govori odnosu ruske politike, konzula i javnosti prema bosanskom pitanju. Za uticaj britanske politike na tok bosanskog pitanja je značajna knjiga Edina Radušića: *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. – od branitelja i zaštitnika do tužioca i sudije*, koja sa prema bosanskom pitanju odnosi sa stanovišta britanske političke strukture, oslanjajući se na britansku građu. U djelu „*Bosnian horrors*“ *Antiturskinrativi o Bosni u britanskom javnom diskursu i njihove političke posljedice 1875-1878.*, istog autora, se skreće pažnju na važnost antiturskog stava za promjenu britanske politike prema Bosni i Hercegovini, kao osmanskoj provinciji. O ustanku u BiH, kao i njenim povodima i posljedicama, sa aspektom na lokalni karakter i odnose stanovništva, oslanjajući se na austrijske izvore, govori Galib Šljivo, u knjizi: *Bosna i Hercegovina 1869-1878. Značaj osmanskih izvora u promjeni perspektive prema usanku je vidljiv u djelu Hasana Škapura *Odnos Osmanskih vlasti prema Bosanskom ustanku (1875-1878)*.*

Rad Zijada Šehića, *Aneksiona kriza 1908-1909. u svjetlu evropske historiografije*, je posebno važan za problematiku bosanskog pitanja, jer govori o konstalaciji sila u navedenom periodu. Tu je predstavljen odnos stranih sila prema aneksiji. Za ovu tematiku je značajan i rad Milorada Ekemečića *Aneksija Bosne i Hercegovine 1908. i istorijske posledice*, jer govori o aneksiji iz domaćeg i regionalnog aspekta.

Pitanje procesa i pristupanja bosanskog pitanja unutar nove jugoslovenske države, usputno opisuju mnogi radovi i djela zapadne i domaće historiografije. No glavne opise koraka sjedinjenja BiH u okviru nove jugoslavenske države se ističe u knjizi Nusreta Šehića, *Bosna i*

Hercegovina: 1918-1925: privredni i politički razvoj, kao i njen položaj unutar iste, što je značajno za ovu fazu bosanskog pitanja.

Zbornici radova, koji su publikovani povodom godišnjica prelomnih događaja su: *Naučni skup: Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*; *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine*; *Međunarodni naučni skup povodom: 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878. godine* od strane Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918*. Za isticanje važnosti Srbije za bosansko pitanje doprinio je zbornik radova *Međunarodni naučni skup 9-11. decembar 1998., Evropa i istočno pitanje (1878-1923): političke i civilizacijske promene*.

Svjetska historiografska literatura je brojna i teško je izvršiti evaluaciju. Ona će biti korištena više kao temelj za rekonstruktivni i kontekstualni dio rada. Korišteni su radovi: Mihaila Stojanovića, *The Great Powers and the Balkans 1875-1878* i Davida Harrisa, *A Diplomatic history of the Balkan Crisis of 1875-1878*, koji govore kontekstualno o djelovanju velikih sila i njihovom uticaju. Robert W. Seton-Watson, u radu *The role of Bosnia in the international politics (1875-1914)* problematizuje bosansko pitanje u međunarodnoj diplomatskoj politici. U istu svrhu su korišteni objavljeni izvori na engleskom i južnoslovenskim jezicima.

2. Bosansko pitanje

Bosansko pitanje se aktueliziralo izbijanjem ustanka 1875., kada je postalo predmetom interesa zapadnih sila, u sklopu rješavanja Istočnog pitanja. Dakle, dešavanja na evropskoj razini, su se odrazila i na unutrašnje odnose u Bosni i Hercegovini, između muslimana i hrišćana. Poznato je da se Istočno pitanje u zvaničnoj historiografiji definiše od 1774., od mirovnog ugovora u Kučuk-Kajnardži, do 1923. – ugovora u Lozani, kada je Osmansko carstvo zvanično nestalo. Da bi zapadne sile ostvarile interese, trebalo je postići kompromis u vezi balkanskog područja, što bi promijenilo tok bosanskog pitanja.¹ Godine 1856., koncert velikih sila je postigao ravnotežu protiv ruskih interesa, što se odrazilo na bosansko pitanje u smislu unutrašnje zaštite osmanskih hrišćanskih podanika, utičući tako, preko konzula, na lokalnu vlast u Bosanskom vilajetu.

¹ Fikret Karčić, „Istočno pitanje: Paradigma za historiju muslimana Balkana u XX vijeku“, u: *Muslimani Balkana: Istočno pitanje u 20. vijeku*, ur. Munir Mujić/priredio Fikret Karčić, Centar za napredne studije, Sarajevo, 2014., 13.

Pomenuti evropski utjecaj je imao značajne posljedice, s obzirom na stratešku važnost Bosne i Hercegovine za Osmansko carstvo, u smislu odbijanja ambicija koje dolaze iz Austro-Ugarske i Rusije.² Slabljenjem Osmanskog carstva, bosansko pitanje postepeno postaje predmetom susjednih nacionalnih težnji, Hrvatske i Dalmacije na zapadnoj, Srbije i Crne Gore na istočnoj granici. Pobunjenici, uz susjedne utjecaje, su poduzeli inicijativu u svrhu rušenja postojeće osmanske vlasti, čime je Balkan postao nemirna zona. To je izazvalo Veliku istočnu krizu, a zapadne sile su poduzimala diplomatske korake ka sprječavanju njenog širenja u opći evropski rat.³

Bosansko pitanje, pripadajući središnjem dijelu Balkana, u geografskom i političkom smislu, će se pokazati kao mjesto gdje je počinjao izvor sukoba. U unutrašnjem i vanjskom smislu, ono je u sastavu Balkana, ili pojma koji se na njega odnosi. Marija Todorova definiše pojam "Balkanizacija" kao usitnjavanje velikih političkih jedinica, ali i sinonim za povratak plemenskom, barbarskom i primitivnom. Balkan je opisan kao „drugo“ u odnosu na Evropu, jer odstupa od standarda i normativa koji ga veže za "civilizovani svijet."⁴ Na osnovu toga bi se bosansko pitanje moglo definisati u okviru pojmova vezanih za nacionalizam i odnos prema društvima nižeg civilizacijskog stepena.

Nacionalizacijom različitih vjerskih skupina Bosne i Hercegovine, se prati bosansko pitanje u unutrašnjem smislu, povezanog sa pojmom „balkanizacija“. Bosanskohercegovačka hrvatska i srpska nacionalna elita se formirala oko 50-ih godina 19.st., a muslimanska 70-ih godina 19. stoljeća. Za formiranje nacionalnog identiteta nije bila dovoljna domaća elita da vodi tu ideju. Bitniji faktor je šira masa stanovništva koja je trebala prihvatiti pripadnost određenoj naciji, jer u njenoj definiciji leži osjećaj pripadnosti i lojalnosti prema nacionalnom vodstvu. Upravo ustanci mogu predstavljati značajan pokazatelj nacionalne opredjeljenosti ili svijesti stanovništva. No postavlja se pitanje da li je nacionalna svijest bila na nivou svakodnevnice bosanskohercegovačkog društva u trenutku pobune 1875., što ima veze sa karakterom ili uzrokom ustanka. S obzirom na nepristupačnost, slabe komunikacije i veliki procenat neinformisanog seljaštva na čitavom prostoru Bosne i Hercegovine, pitanje je da li je nacionalna

² Misha Glenny, *The Balkans nationalism, war and the great powers 1804.-1999.*, Penguin Books, New York, 2001., 74.

³ "Bosna i Hercegovina je bila posljednje utočište fesa i vela uz strogo održavanje vjerskih obreda," što nije bio slučaj u Carigradu. (Robert W. Seton-Watson, *The role of Bosnia in the international politics (1875-1914)*, H. Milford, London, 1932., 3., 6., 9.).

⁴ Todorova naglašava da ovakav odnos prema Balkanu potiče od kada se "civilizovan svijet" zaprepastio njime od Balkanskih ratova. (Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1999., 15-16.).

svijest šireg društva prevladala, u odnosu na socijalno-ekonomske uzroke revolta upućenog osmanskoj centralnoj vlasti. Vladalo je nasilje na lokalnom nivou. Muslimansko stanovništvo je bilo lojalno prema lokalnim posjednicima, a hrišćani su u nekontrolisanim hajdučijama vidjeli spas u odnosu na vladajući režim.⁵ Ovakvi unutarnji odnosi ukazuju na regionalne utjecaje, neophodne za postizanje nacionalne svijesti, upućene protiv osmanske vlasti, što je bilo presudno za pokretanje Istočne krize.

Dakle bosansko pitanje se može definisati od perioda Tanzimata, uzimajući u obzir diplomatske odnose evropskih sila prema Osmanskom carstvu poslije Pariškog kongresa 1856. tj. zaštite njegovih hrišćanskih podanika, pa tako i na prostoru Bosanskog vilajeta. Također, spomenut je i susjedni faktor prema bosanskom pitanju, u smislu srpsko-crnogorskih težnji „oslobođenja Bosne“ od Osmanskog carstva. Bosansko pitanje, s tim u vezi, postaje i objekt posmatranja stranih međunarodnih konzulskih predstavnika koji su pratili stanje na terenu, provođenje reformi na lokalnoj razini, tj. u Bosanskom vilajetu. Austrougarski, ruski i britanski konzuli su direktno utjecali na odluke bosanskog valije. Vremenom ih je bio sve veći broj, koji su prema hrišćanskom stanovništvu imali misionarsku ulogu. Pored toga, stanje susjednih elemenata, koji se tiču raspadanja habsburško-hrvatske slavonske krajine i povećanja autonomije srpske kneževine, su ojačali tendenciju susjednog interesa na bosansko pitanje. No unutrašnji, socijalno-ekonomski kontekst, na koji je utjecala slabost osmanske centralne vlasti, pred samu Istočnu krizu, se ne smije posmatrati odvojeno, od navedenih vanjskih faktora. Za to vrijeme je trajala određena integracija unutar Osmanskog carstva, koja je bila subjektom utjecaja na bosansko pitanje u unutrašnjem i vanjskom smislu, nastojeći promijeniti njegov tok.⁶

U skladu sa nacionalnim nastojanjima, u širem modernom smislu, bosansko pitanje je potrebno tretirati sa aspekta reformi koje su izazvane „odozgo“, potičući ideju odanosti sultanu od njegovih podanika. To je princip osmanizma kojim se nastojalo djelovati i u osmanskoj Bosni, vežući se za autoritet centralne osmanske imperije, više u sekularnom, nego vjerskom smislu. S tim u vezi, nacionalnost nije dolazila samo izvana, nego se javljala i u obliku lojalnosti koja potiče od centralne osmanske vlasti, upućena uglavnom muslimanskom stanovništvu, preko

⁵ Hannes Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina. Vlast i lojalnost u kasnoosmanskom društvu*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2014., 20-23.

⁶ Hannes Grandits, *The End of Ottoman Rule in Bosnia: Conflictig Agencies and Imperial Appropriations*, Routledge Studies in Modern European History, New York, 2022., 43-44., 63-65., 69-71.

osmanske elite.⁷ To jasno pokazuje progresivnost osmanske vlasti i njihovog rada tokom tanzimata, nasuprot evropskog nastojanja prikazivanja osmanske statičnosti u tom smislu. No, sa aspekta unutrašnjih socijalnih odnosa bosanskog pitanja, je postojao konflikt. Naime osmanska centralna vlast se protivila učvršćenja tradicionalnih lokalnih vladajućih struktura u Bosanskom vilajetu. Lokalna elita je imala značajnu podlogu iz 17. i 18.st., te su se suprostavljali planovima centralne vlasti i evropskih sila za provođenje tanzimatskih reformi, koje su podrazumijevale odvajanje vjere od države. Ovdje se misli na ulogu lokanog vladajućeg društvenog sloja, (čifluk-sahibija) glavnih posjednika zemlje, nosioca lokalne vlasti u smislu protekcije, njihove moći pružanja sigurnosti potčinjenijem stanovništvu, zahtijevajući zauzvrat njihovu lojalnost.⁸ To je moglo dijelom uticati na svijest o mogućem „udaljavanju“ muslimanskih predvodnika od osmanske vlasti, u budućnosti, i njihovom potrebom za višim stepenom autonomije.

U zajedničkom djelovanju sila, svaka od njih je imala svoje interese, koje je trebalo međusobno uskladiti. To se konkretno veže uz odnose Rusije i Britanije, u vezi rješavanja pitanja Crnog mora, moreuza i Carigrada, što je indirektno utjecalo na rješavanja bosanskog pitanja. Ruski balkanski interes se ticao pravoslavnog hrišćanstva na tom području. To se kosilo sa ciljevima Austro-Ugarske koja je preko Bosne i Hercegovine nastojala pridobiti utjecaj na Balkanu. Tokom rješavanja bosanskog pitanja, posebno od izbijanja ustanka kada se postavljalo pitanje opstanka Osmanskog carstva na prostoru Bosne i Hercegovine. Domaće pravoslavno stanovništvo je bilo produžena ruka za djelovanje politike iz susjedne Srbije, a koja je vezana za ruske inereze na Balkanu. No rješenje na Berlinskom kongresu je bilo u interesu austrougarske politike, tačnije odgovaralo željama domaćeg katoličnog stanovništva, koji su općenito bili vezani za regionalne hrvatske interese prema Bosni i Hercegovini. Berlinski kongres bio je posljedica imperijalizma i evropske solidarnosti prema cjelokupnom hrišćanskom stanovništvu, koje je za evropske sile posmatrano kroz prizmu ugnjetavanog stanovništva, nenaoružanog i nesposobnog za odbranu. To je bio sastavni dio zapadnog diskursa. Osmanski hrišćani, iako, u njihovoj percepciji još primitivni, jer su bili u sastavu „nazadnog Osmanskog carstva“, viđeni su kao produžetak zapadne civilizacije. Ovakav pogled se povezuje sa pojmom osmanskog orijentalizma iz perspektive velikih sila, gdje je “osmansko” sinonim za primitivnost. Osmanlije

⁷ H. Grandits, *The End of Ottoman Rule in Bosnia*, 41-42., 61.

⁸ H. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 7-16.

su prema zapadnom gledištu posmatrani kroz prizmu odjevenih plaštom civilizovanog čovjeka 19.st., čime su za Zapad još više trebali predstavljati opasnost.⁹

To je princip osmanizma koji je izložio Edhem Eldem, a koji se veže konkretno za hrišćansko pitanje unutar bosanskog pitanja, u smislu odnosa evropskih sila prema hrišćanima Bosanskog vilajeta. Takav diskurs se pojavio na Zapadu u okviru orijentalističkog pristupa gdje je i sam nastao. Ideja zapadnog pristupa Istoku je nastala sa 19. na 20.st. iz akademskih, ali se širila shodno potrebama, do imperijalističkih krugova koji su svojim praktičnim mjerama (“uz pomoć orijentalizma”) „pregazili“ Orijent. Budući da je osmanska Bosna imala epitet Bliskog Istoka, bila je predmetom bavljenja od strane Zapada, služeći se orijentalističkim diskursom. Na koncu Edvard Said zaključuje da je orijentalni svijet preplavio anticolonijalni. U 19.st. je Zapad vršilac, a Orijent pasivni odgovor na radnju. Zapad je posmatrač i sudija za ponašanje na Orijentu.¹⁰ Na primjeru bosanskog pitanja, od 1878., se može otvoreno govoriti o austrougarskom orijentalističkom pristupu prema bosanskom pitanju, sa primjesama kolonijalnog odnosa u praksi. Tako se, okupacija Bosne i Hercegovine na Berlinskom kongresu, nastojala prikazati kao svojevrsni produžetak hercegovačkog ustanka, posebno u izlaganju britanskih i austrougarskih delegata, zanemarujući njihove imperijalne interese.

Koncept orijentalizma je time uticao na rješavanje bosanskog pitanja, na štetu Osmanskog carstva, ali najviše muslimanskog pitanja unutar njega. Muslimansko stanovništvo je, prije austrougarske okupacije, predstavljalo temelj opstanka Osmanskog carstva u Bosni i Hercegovini. Od tada su evropske sile nastojale dati garanciju muslimanskoj manjini, kako bi opravdali svoju ekspanzionističku politiku koju su nazvale nužnom intervencijom. Takvo kretanje bosanskog pitanja, u unutrašnjem smislu, nastavilo se i prilikom Aneksione krize, kada je pravoslavno domaće stanovništvo, pod uticajem Rusije i Srbije, bilo oštro protiv aneksije, katoličko podržavalo ambicije austrougarske vlasti, dok su muslimani, u cjelini posmatrano, još gajili nade u povratak osmanske vlasti, na osnovu nominalnog sultanovog suvereniteta. No takva nastojanja nisu bila u interesu Austro-Ugarske koja se protivila susjednim nacionalnim aspiracijama iz Srbije. Jedino što je ostalo od osmanskog naslijeđa su muslimani, koji su predstavljali smetnju regionalnim nacionalnim interesima u Bosni i Hercegovini. Fikret Karčić

⁹ Edhem Eldem, *The Ottoman Empire and Orientalism: An Awkward Relationship*, EBCO Publishing, 97-98.

¹⁰ Edward Said, *Orijentalizam*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2008., 100.,129-130 ., 146.-147., 148.

naglašava proživljavanje mentaliteta Istočnog pitanja među balkanskim nacionalnim elitama, koje su se nastavile do kraja stoljeća na štetu balkanskih muslimana.¹¹

Prilikom Aneksione krize, Austro-Ugarska je, uz presudnu ulogu Njemačke, predstavljala svojevrsnu branu susjednim srpskim uticajima, ali i muslimanskim, koji su prizivali povratak osmanske vlasti. Muslimansko pitanje se tada nalazilo između srpskih i hrvatskih nacionalnih težnji. Padom Austro-Ugarske Monarhije, poslije Prvog svjetskog rata 1919., Bosna i Hercegovina je ušla u sastav Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca, čime je bosansko pitanje privremeno riješeno u okviru jugoslavenskog pitanja. Time su hrvatski i srpski predstavnici djelovali u skladu sa svojim nacionalnim interesima. Muslimani su se još uvijek smatrali vjerskom skupinom, čime su ostali u neodređenom položaju, bez definisanih nacionalnih prava i ciljeva.

2.1. Fenomen intervencije velikih sila

Intervencija velikih sila se odnosi na njihovo miješanje u unutrašnje pitanje oslabljenog Osmanskog carstva, što je utjecalo na bosansko pitanje koje je bilo predmetom međunarodnih globalnih interesa. Zapadne sile su zajednički djelovale u cilju okončanja nemira u osmanskim provincijama, u svrhu zaštite hrišćanskog stanovništva, pomaganja žrtvama i promocije osnovnih ljudskih prava. Dakle fenomen intervencije je značajan za bosansko pitanje, uključujući hrišćansko i muslimansko pitanje unutar njega. Glavni njegovi nosioci su Britanija, Francuska i Rusija, u širem smislu, kao i Njemačka i Austro-Ugarska.

Na Osmansko carstvo, intervencija pomenutih sila je praktično imala veliki utjecaj od perioda Tanzimata, nakon osmanskih vojnih poraza, poslije čega je uslijedilo njegovo slabljenje. Diplomatska intervencije velikih sila na Osmansko carstvo je izvršena prilikom Pariškog kongresa 1856., Velike istočne krize 1875. i Berlinskog kongresa 1878. godine. Vojnoj intervenciji se pribjegavalo kada se, ono što je postignuto diplomatskim putem, nije moglo ostvariti na lokalnom nivou, što se desilo prilikom austrougarskog rješenja bosanskog pitanja. Početna teza je, da se ishodište humanitarne intervencije nalazi u Istočnom pitanju, jer strane sile Osmansko carstvo doživljavaju svojim pravom, propagirajući moralni motiv intervencije, u svrhu međunarodne reputacije. Dakle, ako su motivi velikih sila imperijalni, njihovo pravdanje

¹¹ F. Karčić, „Istočno pitanje“, 13.

nominalnim humanitarnim motivima je bio samo izgovor.¹² No bitno je napomenuti da je humanitarna intervencija navedenog tipa, utjecala na bosansko pitanje, odnosno garantovanje osnovnih građanskih prava manjinskim, nezaštićenim skupinama. Konkretno se to odnosi na pomenuto muslimansko pitanje, kada su muslimanima u BiH osigurana vjerska i građanska prava, u svrhu zadovoljenja navedenog moralnog normativa, nametnutog na Zapadu.

Fenomen humanitarne intervencije u zapadnoj Evropi, tokom 19.st. se počeo koristiti u svrhu dokazivanja potrebe za političkim imperijalističkim projektima. Ova nastojanja su bila usmjerena ka zadovoljenju interesa, posebno Velike Britanije, čije je političko vodstvo bilo zagovarač imperijalističke politike. Prolaz kroz osmanske provincije i Bliski Istok je značio put do njene glavne kolonije – Indije.¹³ Ova sila je trebala mirnu i stabilnu osmansku rutu, pa time i prostore bosanskohercegovačkih provincija. No s tim se nije složilo javno mnijenje, čija je uloga u britanskoj politici postajala sve veća, što se odrazilo i na rješenje bosanskog pitanja.

S obzirom na različite interese velikih sila, izbijanjem ustanka 1875., bosansko pitanje postaje njihov veliki izazov za posredovanje u svrhu uspostavljanja mira. Strane sile su, u ovom slučaju, predstavljale legitiman garant za hrišćanske pobunjenike. Tako se koncert velikih sila međusobno konsultovao za rješavanje njihovih zajedničkih i posebnih interesa. Rezultat tog konsenzusa je postignuti mir među njima i upravljanje krizama. Takvi dogovori su direktno ili indirektno uticali na sudbinu bosanskog pitanja. Osmansko carstvo je također učesovalo u koncertu velikih sila, ali da bi u Pariškom ugovoru ispunilo određene klazule prema velikim silama, čime se u praksi narušio osmanski integritet i suverenitet.¹⁴ Osmansko carstvo, s toga, nije bilo ravnopravan partner, nego više kao formalno ravnopravan učesnik Pariškog i Berlinskog kongresa, objekt u rješavanju prilika među evropskim hrišćanskim silama.

Osmansko carstvo se, iz perpektive Zapada, smatralo nedovoljno civiliziranim i hibridnim oblikom poluciviliziranog stanovništva. S toga su međunarodne sile polagale pravo intervencije u domenu njegovih unutrašnjih odnosa. Zato su osmanske reforme u svrhu modernizacije bile teško provodive,¹⁵ jer je sve ostalo u sferi oponašanja Zapada. Na toj osnovi se zasnivala “misija civilizovanih”, prema Osmanskom carstvu, ali i bosanskom pitanju. Rezultat

¹² Davide Rodogno, *Against Massacre, Humanitarian Interventions in the Ottoman Empire, 1815-1914, The Emergence of a European Concept and International Practice*, Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2012., 2., 6-9.

¹³ Ovakav humanitarni duh se javio u Francuskoj i Americi, na osnovu filozofske ideje krajem 18.st., kada su prava čovjeka bila u središtu demokratske revolucije. Britanske i francuske elite su promovisale prirodna prava na život, imovinu, jednakost i zakon o vjerskoj slobodi. (E. Said, *Orijentalizam*, 229.).

¹⁴ D. Rodogno, *Against Massacre*, 18-20., 26

¹⁵ E. Eldem, *The Ottoman Empire and Orientalism*, 90-91.

intervencije, zasnovane na prividnim humanitarnim motivima su vidljivi na primjeru odluka Berlinskog kongresa 1878., kojim je BiH okupirana od Austro-Ugarske pod izgovorom civilizacijske misije.

Nemogućnost provođenja osmanskih reformi je poslužilo kao osnova za opravdanje nužnosti evropske intervencije, posebno zbog zaštite hrišćana. Svrha intervencije evropskih sila je bila ostvarenje vlastitih interesa, koji su pravdani humanitarnim motivima prema “neciviliziranim narodima”. Diplomatskoj misiji Austro-Ugarske na bosansko pitanje, presudna je bila pomoć Britanije. Monarhija se koristila i vojnom intervencijom radi suzbijanja domaćeg otpora okupaciji 1878. godine. Interes velikih sila je bio da postignu kompromis u svrhu zadovoljenja svoje koristi, a regionalni apetiti su im često služili kao objekt za sticanje vlastitih interesa. To je sve uticalo na komplikacije bosanskog pitanja i njegovu konačnu sudbinu.

3. Uticaj Pariškog kongresa (1856.) na bosansko pitanje

Bosansko pitanje postaje internacionalizirano izbijanjem ustanka 1875., kada sile upadaju u međusobne diplomatske proturječnosti. Dovodio se u pitanje opstanak Osmanskog carstva. Takvim slijedom događaja se ulazi u Istočnu krizu, koja se nalazi unutar problema Istočnog pitanja, čija je prva faza rješavanja bila na Berlinskom kongresu 1878. godine. Iako se početni problem vezuje sa izbijanje pomenutog seljačkog ustanka 1875., presudno za ovu tematiku je istaknuti ono što je prethodilo tome. Unutrašnji odnosi u Bosanskom vilajetu, kao i ravnoteža zapadnih sila, na međunarodnom planu, su djelovali na tok bosanskog pitanja.

Deklaracija o reformama Abdul-Medžida 1839., *Tanzimat-i hayriye*, je poznatija kao Hatišerif od Gulhane. Time je počeo period Tanzimata ili reformnog razdoblja. Ovom naredbom je nestao klasični timarsko-spahijski sistem. Izjednačeno je svo stanovništvo Carstva pred zakonom, bez obzira na vjeru i društveni sloj, čime su svi postali *tabaa* tj. osmanski podanici. Praktično je to značilo zakonsko omogućavanje jednakog tretmana muslimana i nemuslimana. Nagoviješteni su novi politički i društveni odnosi u zemlji, potvrđena prirodna ljudska prava,

vjerske slobode, jednakost, jedinstveno oporezivanje svih podanika. Ferman se time nametao kao osnovni državni zakon ili ustav.¹⁶

Međunarodni evropski i diplomatski odnosi su snažno utjecali na položaj hrišćanskih podanika u osmanskim provincijama. Još od 1774., nakon mira u Kučuk-Kajnardži, Rusija je imala protektorat nad hrišćanima u osmanskim provincijama, pa tako i u Bosanskom vilajetu. Godine 1854., utjecaj Rusije je potisnut sa Balkana, Dunava i Crnog mora. Zatim je uslijedio Pariški kongres¹⁷ 1856., čime je Rusija izgubila tutorstvo nad hrišćanima u Osmanskom carstvu koji su prešli pod zajednički protektorat svih sila.¹⁸ Predstavnici velikih sila i Osmanskog carstva su se tu okupili zbog sporazuma koji bi okončao Krimski rat. Osmansko carstvo je time formalno primljeno u koncert evropskih sila. Njegovu nezavisnost i integritet garantovao je ugovor, te su članom 9. primljeni zakonski reformski akti (*Hatti-Hamajun*), koje je Porta propisala. Osmansko carstvo se obavezalo prema silama, posebno što se tiče osiguranja reformi o ravnopravnosti hrišćana i muslimanima. Sile su se formalno odrekle prava na miješanje u unutrašnje poslove Osmanskog carstva, što se nije desilo u praksi.¹⁹ Osmanski hrišćani su bili pod zaštitom zapadnih sila, čime je normirano hrišćansko pitanje unutar bosanskog i Istočnog pitanja. Princip zaštite osmanskih hrišćana je stranim hrišćanskim silama služio za miješenje u unutrašnje poslove Osmanskog carstva.

¹⁶ Ahmed, S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878.*, Posebna izdanja, Orijentalni institut, Sarajevo, 1983., 54-56.

¹⁷ Na Pariškom kongresu je došlo do usaglašavanja velikih sila poslije Krimskog rata. Radi se o četiri tačke: ukidanje ruskog protektorata u tri dunavske kneževine i stavljanje istih pod evropsku garanciju, osiguravanje dunavske plovidbe, ograničenje ruske moći na Crnom moru, ukidanje protektorata nad hrišćanima Osmanskog carstva i stavljanje hrišćanskih privilegija pod evropsku zaštitu, načelno, ne kršeći sultanova suverena prava. Pariški kongres je značio ukidanje svakog ruskog privilegovanog položaja u Istočnom pitanju i formalno izjednačenje svih sila. (Vasilj Popović, *Istočno pitanje: Istorijski pregled borbe oko opstanka Osmanlijske carevine u Levantu i na Balkanu*, Zavod za idavanje udžbenika, Sarajevo, 1965., 152.).

¹⁸ Rusija je radila na podijeli Osmanskog carstva, tokom Krimskog rata 1853., pokušavala je u tome pridobiti Englesku koja je, naprotiv, željela održati Osmansko carstvo, te je ratovala protiv nje u savezu sa Francuskom. (Mihailo D. Stojanović, *The Great Powers and the Balkans 1875-1878*, Cambridge at the University Press, Cambridge, 1939., 6-7.).

¹⁹ Rusija je bila poražena od koalicije Britanije, Francuske, Pijemonta, Osmanskog carstva i Austrije. (Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman empire 1856-1876*, Princeton university press, Princeton, 1963., 4.).

3.1. Teškoće u provođenju reformi

Osmanski hrišćani su, na prostoru Bosne i Hercegovine, nakon 1856., bili pod kontrolom garantnih sila, kojima je Osmansko carstvo obećalo provođenje reformi (ravnopravnost u pravosuđu, obrazovanju, smanjenju ili izjednačavanju poreza itd.). Implementacija donošenja takvih odredbi je ostala neispunjena.²⁰ Tome su doprinijeli odnosi u bosanskohercegovačkom društvu, gdje su postojala tri nacionalna identiteta prema vjerskoj i kulturnoj svijesti. Do polovine 19.st., stanovništvo je bilo karakterizirano prema vjerskom opredjeljenju, dok se od tog perioda počelo nacionalizirati, što je jedan od uzroka neprovođenja osmanskih reformi.²¹ Hrišćanski podanici su time na prostoru Bosne i Hercegovine gajili osjećaj nepripadnosti prema Osmanskom carstvu, što je izazivalo netrpeljivost između vjerskih skupina.²² U političkom i ekonomskom smislu su sačuvali svoje religijske karakteristike, što je bio rezultat osmanskog državno-pravnog sistema. Kada je došlo vrijeme nacionalnih buđenja u širem smislu, to je napravilo prostor nacionalnim propagandnim aktivnostima i na području Bosne i Hercegovine.²³ Tome je doprinosila štampa i obrazovne institucije nemuslimana. Reforme su trebale značiti promjenu strukture Carstva, povoljniji život nemuslimana, kao alternativu za stvaranje nacionalnih država uz pomoć pobune. Pošto je zadatak reformatora bio težak, hršćanski

²⁰ Barbara Jelavich; Charles Jelavich, *The establishment of Balkan national states 1804-1920, A history of East Central Europe*, Vol. VIII, University of Washington Press, Seattle and London, 1977., 106-107.

²¹ Edin Radušić, *The Ottoman Wrong Horse? The Question of Bosnia and Hercegovina in the Last Phase of The Eastern Crisis, u War and diplomacy the russo-turkish war 1877.-1878. and the treaty of Berlin*, The University of Utah Press, Utah Series in Middle East Studies, Salt Lake City, 2011., 161.;

²² Edin Radušić, „Bosnian horrors“ *Antiturskinrativi o Bosni u britanskom javnom diskursu i njihove političke posljedice 1875-1878*, Studije za historiju BiH, Knjiga 5, Udruženje za modernu historiju UMHS, Sarajevo, 2019., 31., 37., 42., 47.

²³ Prosvjetni centri su obično služili za širenje takvih ideja koji su bili u Mostaru i Banjaluci. (M. Stojanović, *The Great Powers*, 13.); Franjevački svećenici vješto su pregovarali s lokalnim vlastima održavajući bliske kontakte s Habsburškom državom i nadgledajući promjene u evropskoj politici. (M. Glenny, *The Balkans nationalism*, 101.).

balkanski lideri nisu tražili samo ravnopravnost, nego i zasebnu nacionalnu egzistenciju.²⁴ Vjerske razlike dakle nisu uklonjene. *Hatti-šerif* od *Gulhane*, kao reformni plan Abdul-Medžida, je sadržavao elemente koji se međusobno suprosavljali²⁵ S toga ih nije bilo moguće primijeniti na osmanske podanike u Bosni i Hercegovini.

Hatti-šerif od *Gulhane* je narušavao osmanski pravni (*millet*) sistem. Ulaganja u ovu regiju su bila velika, kako bi se osigurao bedem protiv susjednog hrišćanskog utjecaja na sultanovim zemljama. No takvim načinom djelovanja je područje Bosanskog pašaluka, početkom 19.st., bilo podložno zahtjevima za autonomiju od strane muslimanskih viših slojeva,²⁶ koji se se uglavnom opirali reformama i predviđenoj modernizaciji. Na koncu, sam sultan nije mogao obuhvatiti previše radikalne promjene, jer bi time izgubio muslimansko stanovništvo koje mu je najviše odano. Jedino je došlo do promijena u domenu administracije, što je dovelo do jačanja bogatijeg selještva i trgovaca među hrišćanima, koji su kasnije postali glavni aspiratori pobune. Dok je moralni položaj nemuslimana, u praksi ostao nepromijenjen.²⁷

Reforme su bile suprotne islamskom klasičnom konceptu. Muslimani i ulema su prema njima pokazivali negodovanje. Zakonski su predstavljale određeni korak, ali se u njihovom očitavanju vidjela nejednakost među osmanskim podanicima, što nije bilo u skladu sa evropskim standardima.²⁸ Kao jedan od razloga za izbijanje Istočnog pitanja Vasilj Popović vidi u neprovođenju reformi sultana od strane lokalne vlasti.²⁹ Tu je izražen negativan stav prema muslimanskom stanovništvu i osmanskoj lokalnoj (muslimanskoj) vlasti, zaboravljajući da je sva raja, bez obzira na vjeru, trpila slične socijalne uvjete života. Time se namjeravala bliže prikazati atmosfera pred ustanak 1875., te da je opći teror bio zastupljen ne samo od strane lokalnih predvodnika, ajana, nego i cijele muslimanske zajednice. Popović ističe kako u reformne

²⁴ B. Jelavich; C. Jelavich, *The establishment of Balkan national states*, 104-105.

²⁵ R. Davison, *Reform in the Ottoman empire*, 38-40.

²⁶ M. Glenny, *The Balkans nationalism*, 74.

²⁷ M. Stojanović, *The Great Powers*, 1939., 7.

²⁸ Barbara Jelavich, *The Ottoman Empire, the Great Powers, and the Straits Question 1870-1887.*, Indiana University Press, Bloomington and London 1973., 11-12.

²⁹ Popović opisuje teško stanje seljaka tokom pobune od strane srpskih izvora. Navodi teškoće koje opisuju domaći ljudi i stranci "bijedno stanje gdje se hrišćanima uzimaju proizvodi u pola cijene, harač je proširen na sve hrišćane od kolijevke. Na sudu se svjedočanstvo hrišćanina nije uzimalo, a primalo se od svakog Turčina. Zabranjivali su im zvona na crkvama, hrišćani su se povlačili sa svojim kućama u najgušće šume." (V. Popović, *Agrarno pitanje u Bosni*, 47-49.).

aktivnosti nisu imali povjerenja muslimani i hrišćani podjednako, želeći im tako umanjiti značaj.³⁰

Uzrok neizvršavanja osmanskih reformi, pored velike želje za njegovo provođenje, je bio nedostatak finansija.³¹ Bosansko pitanje karakterišu vjerske i nacionalne razlike, koje su se javljale usljed različitih susjednih uticaja. Nije došlo do radikalnijih promjena, jer su se one u osnovi kosile sa glavnim islamskim načelima, što je izazvalo revolt uleme i ostalih muslimanskih podanika kao najvažnijeg oslonca vlasti. Balkanski hrišćanski narodi u BiH su željeli nacionalno oslobođenje. Na koncu, neprovođenje reformi je postao alibi evropskim silama za njihov utjecaj, što će biti značajno za rješenje bosanskog pitanja, u krajnjoj liniji – isključenjem Bosne i Hercegovine iz Osmanskog carstva.

3.2. Velike sile prije izbijanja Istočne krize

3.2.1. Velika Britanija

Nadmetanje evropskih sila za osmanski teritorij igra važnu ulogu za sudbinu bosanskog pitanja, koje je predstavljalo dio cjelokupne britanske politike prema Osmanskom carstvu. Ipak odnos Britanije prema bosanskom pitanju je doživjelo značajne promjene u ukupnoj političkoj strategiji ove velike sile. Bosna i Hercegovina je bila specifična po svojim civilizacijskim razlikama.³² Faktor bilansa snaga velikih sila je uticao na odluke Pariškog kongresa. Tako se Velika Britanija zbog zaštite svojih strateških interesa i održanja ravnoteže u Evropi, pojavila kao zaštitinica Osmanskog carstva, njegovog integriteta i suvereniteta, što podrazumijeva i očuvanje bosanskog pitanja u osmanskim okvirima. Uz pomoć Britanije, Osmanskom carstvu je 1856. obezbjeđena međunarodna nezavisnost i teritorijalna garancija. To je učinjeno zbog britanske bojazni od ruskog napada na njenom putu ka Indiji. Dakle Britanski maksimalistički program se odnosio na očuvanje osmanskog teritorijalnog suvereniteta i integriteta što je činila diplomatskim putem. Tu je spadalo i očuvanje bosanskog pitanja u njegovom okviru, tako što se uticalo na promjenu strukture lokalne vlasti u Bosanskom vilajetu, pomoću modernizacijskih

³⁰ V. Popović, *Istočno pitanje*, 49.

³¹ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1869-1878.*, Planjax, Tešanj, 2013., 432.

³² E. Radušić, *The Ottoman Wrong Horse?*, 161.

reformi. Britanski minimalni ciljevi su: osmanska kontrola Carigrada, moreuza i muslimanskih provincija Carstva,³³ što nije uključivalo bosansko pitanje.

Pošto je polazni interes Britanije bio održavanje bosanskog pitanja u osmanskim granicama, između ruskih i austrougarskih interesa, njena zvanična politika je bila u provođenju reformi u ovim provincijama. Cjelokupnom reformom Osmansko carstvo bi se sačuvalo od spoljnih napada, a britanska politika ostvarila svoj maksimalistički plan. Uloga britanskih konzularnih predstavnika u BiH je bio usmjeren ka očuvanju mira i stabilnosti, uklanjanju negativnih uticaja konzula drugih sila i pomaganje osmanskim organima vlasti za sprovođenje reformi.³⁴

Glavni smijer britanske politike, vodeći se palmerstonskom tradicijom od 1854., je očuvanje osmanskog integriteta i suvereniteta. U svrhu postizanja takvih interesa, na prostoru Bosne i Hercegovine su praćene reforme, na lokalnoj razini, putem konzularnih misija, čime se kreirala zvanična britanska politika. Krajnji cilj britanskih konzervativaca prema bosanskom pitanju je bilo održanje BiH u okviru Osmanskog carstva, radi ostvarenja britanskih imperijalističkih težnji. Ovakvom politikom se Velika Britanija vodila prije 1875., nastojeći u korist Osmanskog carstva, ostati neutralna, ne mješajući se u njegove unutrašnje odnose. Takvo stanje će se zadržati do 1876. kada je, poslije bugarskih zločina, u međunarodnom i britanskom javnom diskursu prevladao antiturski narativ.

3.2.2. Rusija

Glavni cilj ruske politike je bio vraćanje njenog prestiža na Balkanu i destabilizacija Osmanskog carstva. Na neprovođenje tanzimatskih reformi su uticali ruski konzuli, pridobijajući hrišćansko stanovništvo za svoje ciljeve. To se činilo propagandom koja bi stvorila dojam da Osmansko carstvo u Bosanskom vilajetu, i drugim balkanskim pokrajinama, ne može i ne želi izjednačiti hrišćane sa muslimanima. Slali su pogrešnu, negativnu sliku o bosanskohercegovačkom stanovništvu, najčešće o neprijateljstvu između vjerskih grupa, a osmanska uprava se predstavljala kao neuspješna i nepravedna.³⁵ Tako je Aleksandar

³³ Edin Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2013., 95-96.

³⁴ E. Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici*, 105-107., 109., 131.

³⁵ Rusija, izgubivši podršku trojnog saveza tražila je istu od balkanskih naroda u kojima je vidjela prirodne saveznike, čije je težnje podržavala. Postavila je Srbiju kao vođu balkanskih naroda i navela ih na saradnju da bi

Giljferding, ruski konzul u Bosanskom vilajetu, pisao antiturske pamflete i dijelio ih hrišćanima čime ih je poticao na ujedinjenje protiv vlasti.³⁶

Interesi ruske politike na Balkanu se mogu pratiti duboko u prošlost, ali je bitno napomenuti ideje Petra Velikog i Katarine II, koji su se pozivali na istu vjeru i porijeklo sa balkanskim pravoslavljem, u cilju stvaranja panslavenske države. Rastao je broj slavenskih društava nakon Krimskog rata što je doprinijelo ruskom javnom mnijenju u pomaganju ustanaka. Krajnji cilj Rusije je bilo rušenje Pariškog mirovnog ugovora – povratak na Crno more i Besarabiju, da moreuzi budu direktno ili indirektno pod njenom kontrolom.³⁷ Ruska javnost je u izbujanju hercegovačkog ustanka vidjela početak ostvarenja slavenofilske ideologije i promjenu odnosa snaga unutar Istočnog pitanja.³⁸ Trebalo je iskoristiti simpatije Slavena prema Rusiji. Nikolaj Ignjatijev, ruski ambasador u Carigradu je nastojao smanjiti uticaj ministra vanjskih poslova, Juliusa Andrašija, koji je uspostavljao austro-slovenski blok za isključenje Rusije u Istočnoj Evropi. Ruska politika je jasno istaknuta Ignjatijevoj izjavi, koja pokazuje njegove namjere: “Sve moje težnje 1861-1877. u Turskoj i među Slovenima imale su za cilj da na Balkanu vlada samo Rusija.”³⁹

Poslije krimskog poraza, Rusija se približavala hercegovačkom seljaštvu preko pomoći crkvama i prosvjetnim ustanovama. Ruski agitatori su bili svjesni uticaja iz Crne Gore na Hercegovinu, kao i na cjelokupno bosansko pitanje. Zato je Giljferding tražio osnivanje konzulata u Mostaru navodeći da će to „poboljšati njihovo pokroviteljstvo i zaštitu nad njihovim istovjercima u Hercegovini, te održati vijekovni osjećaj predanosti prema Rusiji.” Izbijanjem ustanaka ruski konzuli ističu krivicu austrijskih agitatora, umanjujući djelovanja iz Crne Gore. Dakle cilj Rusije je bio da predoči svu nefunkcionalnost osmanske vlasti na bosanskohercegovačkom području, ističući socijalno-ekonomske uzroke ustanaka, zanemarujući

Osmansko carstvo razjedinila iznutra, zato je ugovorom u Bukureštu još 1812. uticala na stvaranje njene autonomije. (M. Stojanović, *The Great Powers*, 7-8.).

³⁶ E. Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici*, 149.

³⁷ Panslavistička ideja je bila značajna 1806., tokom srpskog ustanka koji se mogao osloniti na Rusiju i poticaj slaveskog srodstva. (David Harris, *A Diplomatic history of the Balkan Crisis of 1875-1878;: The first year*, Archon Books, Stanford University press, Stanford, 1969., 35-37., 40., 44-45.).

³⁸ Izbijanje ustanaka izazvalo je cjelokupnu rusku javnost – štampu, političke centre, gubernijska glasila, skupove radničkih udruženja. Prilozi za Hercegovinu su se skupljali po selima, crkvama i javnim skupovima. (Ibrahim Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima (1856-1878)*, Veselin Masleša, Sarajevo 1988., 574-575.).

³⁹ Cilj je bio potkopavanjem iznura, držeći konce nad hrišćanskim narodima u Osmanskom carstvu, ne dovoditi ih u sukob sa Portom. (David MacKenzie, „General Ignatiev, the Berlin Treaty and the South Slavs“, u: *Evropa i istočno pitanje (1878-1923): političke i civilizacijske promene: međunarodni naučni skup 9-11. decembar 1998.*, ur. Slavenko Terzić, Istorijski institut SANU, Beograd, 2001., 128-129.).

njegove nacionano-političke motive. Ruska konzularna politika je nastojala prikazati da, tek sa strane djeluju politički faktori koji imaju veze sa interesima ove sile (vraćanje ranijeg utjecaja na Balkanu i politički savez sa evropskim suparnicama).⁴⁰

Tome je doprinijela panslavenska ideja, što je značajno uticalo na bosansko pitanje, koje je zbog položaja hrišćana pod osmanskom vlašću, privlačilo ruske interese. Ruska politika je na bosansko pitanje prilazila kao sastavnom dijelu njenih balkanskih interesa, gdje je značajnu ulogu igrala Srbija. Krajnji cilj Rusije, u razdoblju ustanka 1875., je bio oslobođenje od strane vlasti, osmanske i austrougarske, na Balkanu. Budući da je područje Bosne i Hercegovine bilo u sastavu Osmanskog carstva, međunarodnim diplomatskim putem, je aktivno radila na njegovom brisanju s tog područja, u korist autonomnog uređenja uprave u Bosni i Hercegovini, što bi joj uveliko ostavilo prostora za utjecaj.

3.2.3. Austro-Ugarska

Istočnom krizom 1875., Austro-Ugarska se bojala ruske prevlasti na Balkanu. Ministar vanjskih poslova Austro-Ugarske, Julius Andraši, se zalagao za održavanje Osmanskog carstva putem reformi, ali je ostao bez dovoljne podrške.⁴¹ Za razliku od britanske politike prema Osmanskom carstvu, nije bio striktno za očuvanje osmanskog integriteta u svrhu ostvarenja svojih interesa. Naprotiv, ukoliko to nije bilo održivo, rješenje bosanskog pitanja je bilo moguće u okviru Austro-Ugarske.⁴² Andraši je smatrao da Osmansko carstvo drži status *quo* među malim balkanskim državama, sprječavajući njihove međusobne aspiracije. Međutim, ako bi Bosna i Hercegovina bila pripojena Srbiji i Crnoj Gori, ili se tu formirala neka druga država, Austro-Ugarska je strahovala od preuzimanja uloge "bolesnika". S obzirom na aspiracije susjednih elemenata, bilo je neminovno zaštititi austrougarske južne granice, tako što bi se Bosna i Hercegovina pripojila susjednoj Monarhiji. Smatrao je da to područje može opstati samo ako bi tu Austro-Ugarska sprovela reforme.⁴³

⁴⁰ I. Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima*, 22., 35., 395., 575., 578., 586.

⁴¹ Alan J.P. Teylor, *Habsburška Monarhija 1809-1818*, Znanje, Zagreb, 1990., 131.

⁴² Mustafa Imamović, "Bosna između Osmanske i Habsburške carevine u istočnoj krizi 1875-1878. godine", u: *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini i drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875-1878. godine*, I, ur. Rade Petrović, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, Vol. XXX, br. 4., Sarajevo, 1977., 345.

⁴³ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1869-1878*, 190.

Među vojnim krugovima je tako zavladao ideja o aneksiji Bosne i Hercegovine. Suprostavljali su joj se Mađari, jer bi veliki broj Slovena u Dvojnoj monarhiji uništio njihov položaj. Trebalo je spriječiti Srbiju da bude slovensko uporište Rusije.⁴⁴ Habsburška Monarhija je vršila veliki uticaj na bosansko pitanje, posebno na tamnošnje katolike, pomažući njihove škole i crkve.⁴⁵ Početkom 1870-te došlo je do neutemeljenih prikazivanja stanja u BiH od strane austrougarskih konzula, posebno Teodorovića.⁴⁶ Također, tokom ustanka, na osnovu osmanskih obavještajnih podataka, se vidi jasna namjera Austro-Ugarske u pripremanju terena za okupaciju Bosne i Hercegovine, zbog velikog broja njenih trupa na dalmatinskoj granici.⁴⁷

Dakle politika Austro-Ugarske je u stvarnosti težila ka neispunjenju osmanskih reformi na prostoru Bosne i Hercegovine, zbog planova okupacije tog područja. Bosansko pitanje za Monarhiju je dominantno predstavljalo problem regionalnog okvira, u smislu susjednih srpskih i crnogorskih uticaja prema BiH, čime bi ova sila bila direktno ugrožena. To bi vodilo Austro-Ugarsku prema sukobu sa ruskim balkanskim interesima. Pored navedenih političkih ciljeva, austrougarsko rješenje bosanskog pitanja je bilo motivisano i ekonomskim dobitcima koje je Monarhija predviđala, s obzirom na netaknute sirovine koje je namjeravala iskoristiti. Zato je krajnji politički cilj ove evropske sile bio u rješenju bosanskog pitanja u njenom okviru, što je u krajnjoj liniji trebalo biti ostvareno aneksijom.

4. Uticaj Velike istočne krize na bosansko pitanje

4.1. Ustanak 1875.

Cilj ustanika je bio ujedinjenje Bosne i Hercegovine sa svojom “krvnom braćom iz Srbije i Crne Gore”. Za početno djelovanje su bili zaslužni hercegovački ustanici sa susjednim crnogorskim i srpskim vođama.⁴⁸ Ne treba zanemariti domaće faktore koji su pokušali riješiti bosansko pitanje vlastitim djelovanjem. Ciljevi domaćih ustanika, vođenih nacionalno-političkim

⁴⁴ Bismarck je imao veliki uticaj, te je učinio sve da ne bi došlo do rata Austro-Ugarske i Rusije, jer je Njemačka bila za održavanje statusa quo u Evropi. (D. Harris, *A Diplomatic history*, 25., 27-28., 31., 48., 62.).

⁴⁵ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1869-1878.*, 35.

⁴⁶ E. Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici*, 161.

⁴⁷ Osmanlije su imale razvijenu obavještajnu službu, dobijajući informacije o propagandi i širenju ustanka. (Hasan Škapur, *Odnos osmanskih vlasti prema bosanskom ustanku (1875-1878.)*, Centar za osmanističke studije, Sarajevo, 2017., 43., 46.).

⁴⁸ R. Seton-Watson, *The role of Bosnia*, 8.

uticajima, su uglavnom bili usmjereni u svrhu poboljšanje njihovog socijalno-ekonomskog statusa. Glavni uslov za takav rezultat, prema domaćem ustaničkom pravoslavlju, je bio uklanjanje osmanske vlasti.

Dakle nacionalno-politički motivi ustanka su presudni za njegovo izbijanje. Za nacionalno oslobođenje od osmanske vlasti je bilo neophodno poduzeti određene korake, koji su podrazumijevali pobunu. Širenjem ideja iz susjedstva, njihovi pravoslavni istovjernici iz BiH su formirali nacionalnu svijest, koja je se bazirala na borbi protiv osmanske vlasti. Naime osmanski pravni sistem je koncipiran tako da nije kršio osnovna prava nemuslimana. U praksi je veliki broj hrišćana pripadao nižem društvenom sloju - neslobodnom seljaštvu. Njihov nezavidan položaj je bio istaknut posebno slabljenjem osmanske vlasti i povećanjem nameta, što se kod mnogih autora nastojalo uzeti kao osnovni motiv ustanka hrišćanskog seljaštva protiv Osmanskog carstva. Ali cjelokupno seljaštvo, bez obzira na vjersko opredjeljenje, je bilo u nepovoljnom položaju.⁴⁹

Bosansko pitanje, u unutarnjem smislu, je bilo suočeno sa stalnim netrpeljivostima između srpskih seljaka i osmanskih trupa. Na osnovu izvora – pisama glavnih aktera pobune, se primjećuju uticaji iz Crne Gore, od kojih je zavisio dalji tok pobune (uz veliki uticaj Austro-

⁴⁹ Milorad Ekmečić u svojoj knjizi koju posvećuje ustanku, navodi da je ova seljačka pobuna, izazvana socijalnim nasiljem do kojeg je došlo usljed zakupa desetine, čiji je stalni porast do 1875. doveo do neizdrživog stanja, što je dovelo do krize društvenog sistema, jer je većina hrišćanskog stanovništva bila zavisna. Prema Vasi Čubriloviću, glavni motiv ustanka je bio oslobođenje hrišćanskih naroda od Osmanske vlasti, te uplitanje velikih sila. Motivi ustanka su nacionalno-politički. Prema Čubriloviću ratovi i ustanci su ključni za formiranje nacija na Balkanu. Kao jedan od glavnih uzroka izbijanja krize Vasilj Popović vidi u neprihvatanju predviđenih reformi od strane lokalne vlasti i ostalog muslimanskog stanovništva. Pokazujući svu atmosferu nemogućnosti i nepovoljnosti takvog življenja. Galib Šljivo kao uzroke ustanka uzima regionalne faktore, ali i u unurašnjem smislu, problem osmanske lokalne vlasti u Bosni i Hercegovini. Navodi da je osmansko slabljenje, neuspostavljanjem reda i zakonitosti, imalo za posljedicu miješanje susjednih zemalja. Ovaj autor jasno ističe regionalno, nacionalno-političko djelovanje Srbije ka bosanskom pitanju, a da su opterećenja bila gotovo ista za pravoslavno i muslimansko seljaštvo. Hasan Škapur pripada bosanskohercegovačkoj i jugoslavenskoj historiografiji, sa socijalno-ekonomskim motivima ustanka. Ističe njegovu slojevitost - hrišćani koji su lojalni osmanskoj vlasti ili obrnuto. U radu je istaknuta osmanska vojna slabost i nedovoljna stručnost službenika, zato su nemire rješavali pregovorima. Alan Tejlor ističe da je do Istočne krize došlo pobunom slovenskih seljaka, nakon Krimskog rata, u Hercegovini, zatim u Bosni protiv osmanske uprave. Ugrubo rečeno, to je bio sukob velikih sila, a da se potčinjeni slovenski narodi u suštini nisu pitali. (Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875-1878*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1973., 18-19.; Vasa Čubrilović, "Istočna kriza 1875-1878. i njen značaj za međunarodne odnose koncem 19. i početkom 20. veka", *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine* [Sarajevo, 21. i 22. novembra 1988], Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1991., 16., 19., 35.); V. Popović, *Agrarno pitanje u Bosni*, 60.; G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1869-1878.*, 617-621.; H. Škapur, *Odnos Osmanskih vlasti prema Bosanskom ustanku* 13., 35., 57., 83., 249., 313-314.; Alan Dž. P. Tejlor, *Borba za prevlast u Evropi 1848-1918*, Veselin Masleša, Sarajevo 1968., 226.).

Ugarske i Rusije, te odlučnost pokretanja ustanka iznutra).⁵⁰ Ustanak je počeo na području Nevesinja u istočnoj Hercegovini, početkom 1875. godine. Ova pobuna se razlikovala od ranijih oružanih otpora, jer se radilo o već pripremljenim aktivnostima, što domaći ustanici nisu mogli vršiti sami, nego uz susjednu pomoć. To je značilo ulazak u Veliku Istočnu krizu – najznačajniji period u balkanskoj historiji 19. stoljeća.⁵¹ Ustanak balkanskih naroda je prijetio Osmanskom carstvu, koje je bilo vojno nespremno za spriječavanje pobune. Dok su druge sile nastojale spriječiti njeno dalje širenje.⁵²

Što se tiče unutrašnjih odnosa domaćih stanovnika za vrijeme ustanka, M. Ekmečić zaključuje da tada nije bilo socijalnog jedinstva i međesobne saradnje cjelokupne raje. U unutrašnjem smislu, lokalna vlast i posjednici su, zakupništvom, povećanjem poreza, korupcijom i nefunkcionalnošću lokalne uprave uticali na slabljenje Carstva. Prema ovom autoru, pobuna se može definisati kao socijalni rat sa primjesama vjerskih sukoba.⁵³ Dakle ovaj autor zanemaruje značaj nacionalno-političkog djelovanja na ustanak.

Na širenje ustanka su uticali odbori koji su prebacivali dobrovoljce na teritorij Bosne i Hercegovine. Pored Srbije i Crne Gore, oni su postojali i u Dalmaciji, gdje je stizala materijalna i vojna pomoć iz zapadnih zemalja.⁵⁴ U tim aktivnostima poznata je djelatnost Mis Irbi, britanske dobrotvorke i sufražetkinje, koja je pored svojih humanitarnih aktivnosti, znatno uticala na kreiranje svijesti britanske javnosti o bosanskom pitanju, posebno u korist antiturskog narativa.⁵⁵

Ustankom hercegovačkih hrišćanskih seljaka počinje Velika istočna kriza koja je ujedno značila otvaranje bosanskog pitanja sa svim svojim karakteristikama koje su ga pratile u narednom periodu. S obzirom na nacionalno djelovanje na Balkanu koje je utjecalo na bosansko pitanje, kao glavni uzrok ustanka se uzima nacionalno-politički motiv, potpomognut socijalno-ekonomskim položajem domaćeg ustaničkog stanovništva.

⁵⁰ Pismo Antuna i Š. Dubovića M. Ljubibratiću o represiji turskih vlasti u Nevesinju i vijesti o okupaciji Bosne od Austro-Ugarske. 16. februar 1875. g., 227., No. 143. (*Osvoboditeljnaja borba naroda Bosni i Gercegovini i Rossija 1865-1875*, 385-392., 399-400.).

⁵¹ M. Glenny, *The Balkans nationalism*, 102 -103.

⁵² A. Tejlor, *Borba za prevlast*, 10.

⁵³ M. Ekmečić, *Ustanak u Bosni*, 115-118.

⁵⁴ Hajrudin Čurić, "Odbori za pomaganje ustanka u Bosni i Hercegovini 1875-1878", u: *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini i drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875-1878. godine III*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Vol. XXX, br. 4., Sarajevo, 1977., 112-116.

⁵⁵ Edin Radušić, *Dvije Bosne: britanske konzularne i putopisne slike Bosne i Hercegovine, njenog stanovništva i međusobnih odnosa*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2019., 101.

4.2. Srpsko-crnogorski uticaji na Hercegovački ustanak 1875.

Važnost socijalno-ekonomskog aspekta, kao motiva ustanka, unutar bosanskog pitanja, se promatra uporedo sa važnošću srpskog nacionalnog širenja, u regionalnom smislu. Cilj srpskih nacionalnih organizacija je bio usmjeren na rušenje Osmanskog carstva i sjedinjenje Bosne sa Srbijom u zajedničku državu. Srpske tajne organizacije su finansirane od Vlade Srbije, i kao takve su predstavljale značajan politički i socijalni faktor, te su putem prosvjete budile nacionalnu svijest pravoslavnog stanovništva.⁵⁶ Prostor Bosne i Hercegovine je spadao u minimum plana srpske nacionalne ideje. Time se pratilo načelo samoodređenja hrišćana u Osmanskom carstvu.⁵⁷ Za dostizanje tog nivoa samoidentifikacije, pri čemu se misli na srpsku nacionalnost pravoslavlja na prostoru Bosne i Hercegovine, se djelovalo iz istočnog susjedstva, mijenjajući unutrašnje odnosa u društvu, čime su se, kroz par decenija 19.st., stvorili uvjeti za promjenu toka bosanskog pitanja.

Osmanski pravni sistem, zasnovan na višem stepenu vjerske tolerancije, je rezultirao očuvanjem hrišćanske vjerske posebnosti u Bosni i Hercegovini, što je predstavljalo plodno tlo za njihovo nacionalno formiranje. Pripreme za ustanak su počele još od marta 1873. u Hercegovini, koji je na prvi pogled, trebao biti iniciran od domaćeg stanovništva. Iz pregovora o planovima prije ustanka, između Miće Ljubibratića i hercegovačkih starješina, se primjećuje da inicijatori pobune iz Srbije i Crne Gore nisu namjeravali ratovati sami protiv Osmanskog carstva, dok se ne uvjere da će biti potpomognuti domaćim ustanicima.⁵⁸

Međutim, domaće hrišćansko seljaštvo nije bilo zadovoljno podrškom Srbije, jer su za ozbiljnije borbe u Bosni i Hercegovini dobijali manje čete namijenjene samo za pljačku stanovništva, obično muslimanskog, i izazivanje nemira protiv osmanske vlasti.⁵⁹ No podršku ustanku je pružio Nikola II, crnogorski knez,⁶⁰ iako je na početku zvanično podržavao mir u Hercegovini, bio je tajno uz pobunjenike. Velike sile su tražile od Srbije da se odrekne mijera

⁵⁶ M. Ekmečić, *Ustanak u Bosni*, 35-37., 50-52.

⁵⁷ V. Popović, *Istočno pitanje*, 158-159.

⁵⁸ Mićo Ljubibratić je pratio pripreme u Hercegovini. Tako je iz Trebinja doznao da su se Nevesinjski pobunili i da su od poglavara u Crnoj Gori trebale zavisiti dalje aktivnosti. (Pismo Ljubibratića A. Kršiću., 229., No. 144. *Osvoboditeljnaja borba naroda Bosni i Gercegovini i Rossija 1865-1875.*, 338-340., 395-396., 400.).

⁵⁹ Domaće seljaštvo, spremno na ustanak samo uz podršku Srbije, se nedovoljno odazvalo na ustanak. (Ekmečić, *Ustanak u Bosni*, 105., 108-109.).

⁶⁰ Čedomir M. Lučić, "Bosna i Hercegovina na raskršću raznih interesa i neka uporedna razmišljanja", *Evropa i istočno pitanje (1878-1923): političke i civilizacijske promene: međunarodni naučni skup 9-11. decembar 1998.*, ur. Slavenko Terzić, Istorijski institut SANU, Beograd 2001., 178-181.

protiv Osmanskog carstva,⁶¹ što se nije desilo. Namjera Srbije je bila da ima udjela u rješavanju Istočnog pitanja, u širem evropskom kontekstu. Ustanak u BiH, nakon što je buknuo, bio je osnova za srpske nacionalne planove – konačno rješenje bosanskog pitanja u okviru srpskog plana. Njena Vlada nije prihvatila opći ustanak, bilo joj je u interesu sačuvati lokalni karakter pobune. Razlog takvog odnosa Srbije je ležao i u njenom programu širenja zasnovanog na nacionalnom pravu, gdje je prvi korak za oslobađanje potlačenih naroda – seljačka pobuna, nakon čega je regularna vojska trebala poraziti neprijatelje.⁶² Dakle iako nezvanično, ali stvarno, na početak ustanka su bili presudni regionalni planovi vođeni nacionalnim pravom, koji su u praksi bili učestali, određujući time smjer kretanja bosanskog pitanja.

Utjecaj Srbije i Crne Gore je vidljiv i u zvaničnoj objavi rata Osmanskom carstvu. Nisu dobili očekivanu pomoć iz Rusije, koja se obavezala Budimpeštanskom konvencijom za prepuštanje BiH Austro-Ugarskoj.⁶³ Na koncu Srbija je bila obavezna potpisati primirje, za što su posredovale velike sile.⁶⁴ Dakle Srbija i Crna Gora su imale cilj – oslobodjenje srpskog naroda, ali bez jasne koordinacije iz Bosne i Hercegovine.⁶⁵ Značaj srpsko-turskog rata je moralno utjecao na srpsko nacionalno oslobodjenje od strane vlasti. Srbi pod austrougarskom vlašću su ujedno bili nosioci oslobodilačkih težnji za ujedinjenje u nezavisnu državu. U ratu su bili spremni pomoći “srpskoj braći u Bosni i Hercegovini.”⁶⁶ Ustanak nije ostvario željene rezultate. Zasnovan na međusobnom oslanjanju domaćeg i susjednog faktora. Srbiji nije bilo u interesu njegovo širenje, u cilju zadržavanja nemirnog područja do srpsko-turskog rata, koji je pokazao njenu nemogućnost da bosansko pitanje samostalno riješi, bez ruske podrške.

4. 3. Utjecaj zapadnih sila na bosansko pitanje u Velikoj istočnoj krizi

Stav velikih sila prema bosanskom pitanju po izbijanju ustanka je bio uglavnom suzdržan, bez pokazivanja interesa za važnije aktivnosti. Tako je Edvard Stenli Derbi, britanski ministar vanjskih poslova, inicirao Osmanskom carstvu da umiri pobunjenike vlastitim snagama,

⁶¹ D. Rodogno, *Against Massacre*, 144.

⁶² M. Ekmečić, *Ustanak u Bosni*, 136-137.

⁶³ E. Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici*, 311., 315.

⁶⁴ Plan srpske Vlade je propao, usljed njenog pokušaja iskorištavanja bugarske pobune u svoju korist, nakon što je ista otkrivena od osmanskih vlasti. Uspostavljeni su i dobri odnosi između Austro-Ugarske i Crne Gore. (M. Stojanović, *The Great Powers*, 89-90, 91-93.).

⁶⁵ Č. Lučić, “Bosna i Hercegovina na raskršću raznih interesa“, 178-183.

⁶⁶ M. Stojanović, *The Great Powers*, 94.

zadržavajući lokalni karakter pobune, ne dajući joj međunarodni značaj.⁶⁷ Britanski premijer Bendžamin Disraeli je smatrao da iza nemira u Hercegovini stoji Rusija i da se radi o “vještačkim ustancima”, da će se situacija brzo smiriti nemješanjem Austro-Ugarske. No Monarhija je pokazala svoje namjere posjetom austrijskog cara Franca Josefa Dalmaciji 1875., gdje se sastao sa katolicima zapadne Hercegovine i crnogorskim knezom Nikolom Petrovićem.⁶⁸

Austro-Ugarska se smatrala prirodnom nasljednicom “evropske Turske”. Izgubivši svoj jak utjecaj i teritoriju, na račun Italije i Njemačke, to je nastojala kompenzirati na Balkanu. Imala je značajan procenat slovenskog stanovništva koje je prirodno težilo Srbiji, što je nastojala spriječiti, djelujući protiv ruskog interesa na Balkanu i Bosni i Hercegovini. Franc Josif se plašio hrvatskih političkih interesa za Bosnu i Hercegovinu i šire slovenske politike.⁶⁹

Iako su velike sile imale namjeru što manjeg uplitanja u rješavanje bosanskog pitanja, ipak im je bila u cilju lokalizacija ustanka u što kraćem vremenskom periodu. Konzuli velikih sila su imali zadatak posredovanja za postizanje mira, sa ciljem sticanja povjerenja osmanske vlasti kod ustanika. Dolazili su odvojeno kod predstavnika ustanika da bi čuli njihove uslove. Poznato je da ustanici nisu htjeli pregovarati bez garancija velikih sila. Osmansko carstvo je negodovalo zbog toga, pa je ova misija već bila osuđena na propast. Prema konzulskim dojmovima, glavni uzroci pobune su ležali u velikim porezima, zloupotrebi vlasti i bespravnom odnosu prema hrišćanima.⁷⁰

Dakle austrougarski problem Istočnog pitanja je izbijanjem ustanka, ostao na razini regionalnog južnoslovenskog⁷¹ ili bosanskog pitanja. Monarhija je nastojala spriječiti stvaranje različitih koncepata slovenske države. Osmansko carstvo je željelo iznijeti vlastite reforme. Na zahtjev sultana, Porta je uputila trupe protiv Crne Gore, što je izazvalo bijes Rusije i Monarhije, čime je odustala od takvog poteza.⁷² Time su Rusija i Austro-Ugarska pokazale da štite regionalne kneževine, Srbiju, Crnu Goru, Hrvatsku i Dalmaciju, koje su pomagale ustanike,

⁶⁷ E. Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici*, 255., 262.

⁶⁸ Miloš Ković, *Disraeli i Istočno pitanje*, Clio, Beograd, 2007., 111., 138., 142.

⁶⁹ M. Stojanović, *The Great Powers*, 20-23.

⁷⁰ Božo Madžar, “Pokušaj pacifikacije hercegovačkog ustanka 1875. posredovanjem predstavnika evropskih država”, *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini i drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875-1878. godine I*, ur. Hamdija Čemerlić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Vol. XXX, br. 4., Sarajevo, 1977., 306-309., 312.

⁷¹ M. Ekmečić *Ustanak u Bosni*, 127-129.

⁷² D. Harris, *A Diplomatic history*, 267-269., 262-264.

djelujući na rješenje bosanskog pitanja u njihovu korist, utičući tako na produženje ustanka, ali sa suprostavljenim balkanskim interesima.

4.3.1. Od Andrašijeve note do Rajhštatskog ugovora (rusko-austrougarski interesi i bosansko pitanje)

Bosansko pitanje je internacionalizirano zahvaljujući inicijativi austrougarske Vlade 30. decembra 1875. godine. Ministar vanjskih poslova Austro-Ugarske, Julius Andraš, je predložio notu reformi za Osmansko carstvo.⁷³ Ovakav potez je pokazao interes Monarhije za rješavanja bosanskog pitanja, u korist ove sile. Andraš je u tom smislu aktivno radio protiv interesa Rusije, koja se zalagala za autonomiju Bosne i Hercegovine. Time se željela istaći austrougarska uloga u budućoj pacifikaciji ovog ustaničkog područja na Balkanu, sa opreznim diplomatskim aktivnostima, koje će uspješno završiti 1878. godine.⁷⁴ Velika Britanija se protivila ruskim i austrougarskim interesima koji su bili na štetu osmanskog integriteta i suvereniteta.⁷⁵ Ipak je Derbi, britanski ministar vanjskih poslova, pristao, čime je u februaru 1876. Porta objavila prihvatanje Andrašijevog programa reformi koje nisu bile provodive zbog materijalne nemogućnosti osmanske vlasti i nepovjerenja ustanika.⁷⁶ Dakle Andrašijeva nota za rješavanje Istočne krize u pobunjenim bosanskohercegovačkim provincijama, imala je u pozadini nerješene rusko-austrijske interese na Balkanu.

Velike sile su u narednom periodu utjecale na bosansko pitanje radi sprejačavanja širenja ustanka na Balkanu, ali bez narušavanja dotadašnjeg stanja prilika i odnosa koncerta zapadnih sila. S toga su diplomatskim aktivnostima države trojecarskog saveza, Austro-Ugarska, Njemačka i Rusija, 12. maja 1876., potpisale Berlinski memorandum. Taj dokument je predviđao stvaranje uvijeta za pregovore, postizanjem primirja na bosanskohercegovačkom pobunjenom području, između Porte i pobunjenika.⁷⁷ Ustanici su odbijali saradnju sa Portom bez garancija

⁷³ M. Stojanović, *The Great Powers*, 34-36.

⁷⁴ M. Imamović, "Bosna između Osmanske i Habsburške carevine", 245-246.

⁷⁵ Zapravo je Velika Britanija po Palmerstonskoj tradiciji trebala voditi, a ne slijediti odluke. Derbi i Disraeli su se protivili ruskom interesu bosanskohercegovačke autonomije, jer im je bila nemoguća sa tolikim procentom muslimana. (M. Ković, *Disraeli i Istočno pitanje*, 154-156.).

⁷⁶ Ibidem, 159.

⁷⁷ Velike sile su pregovore namjeravale kreirati na osnovu zahtijeva pobunjenika, a one su se odnosile uglavnom na sljedeće tačke: materijalno obezbjeđenje izbjeglicama u svrhu njihovog povratka, određivanje mješovite komisije za praćenje provođenja reformi, zadržavanje oružja obje zaraćene strane; Berlinski memorandum Austro-Ugarske, Nemačke i Rusije namenjen Turskoj o očuvanju *status quo*-a na Balkanu od 12. maja 1876., (Momir Stojković, *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996, Dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o*

evropskih sila. Došlo je do popuštanja Rusije po pitanju reformi, no Britanija je odbila, ne podržavajući austrougarske i ruske interese i miješanje u unutrašnje odnose Osmanskog carstva.⁷⁸ Svrgnućem sultana Abdul-Aziza, 30. maja 1876., pala je osmanska Vlada, čime su navedeni pregovori prekinuti.⁷⁹

Na neprihvatanje odredbi Berlinskog memoranduma značajnu ulogu je imala Britanija, koja je tada imala značajan utjecaj na Portu. Ne treba zaboraviti ni međusobno suprotstavljene ruske i austrougarske interese u vezi bosanskog pitanja. Naime, navedeni memorandum je bio iniciran od samog Aleksandra Gorčakova, ministra vanjskih poslova Rusije, kojeg je predstavio trojcarskom savezu, no sa njegovim odredbama se nije slagala Austro-Ugarska. To je rezultiralo izmjenom Berlinskog memoranduma od strane Andrašija, protivno interesima Gorčakova. Kako god, ovim dokumentom se ipak nastojao riješiti problem bosanskog pitanja aktueliziranog ustankom, i time djelovati protiv opasnosti kojima je vodila Istočna kriza, u širem kontekstu.⁸⁰

Izbijanjem srpsko-turskog rata došlo je do sporazuma između Austro-Ugarske i Rusije. Carevi obje strane, Aleksandar i Franjo Josip, su se sastali u Rajhštatu, 8. jula 1876., gdje se razmatralo o mogućim rješenjima u zavisnosti od ishoda rata. Odlučeno je da Srbiji ide dio Bosne, a Crnoj Gori dio Hercegovine, kao i luke na Jadranu; podjela Novopazarskog sandžaka između te dvije države. Austro-Ugarska bi anektirala ostatak Bosne i Hercegovine.⁸¹ Rusija bi dobila Besarabiju. Kopije sporazuma su se razlikovale prema poznatim interesima ove dvije strane, čime je bosansko pitanje ostalo predmetom rješavanja njihovih antagonizama.⁸²

Rajhštatski sporazum, koji je definisan u slučaju pobjede ili poraza srpsko-turskog rata, ukazuje na austrougarske i ruske interese u vezi BiH. Iako nije došlo do njegovog ostvarenja, pokazuje kurs buduće politike Rusije, prepuštajući Bosnu i Hercegovinu Austro-Ugarskoj, što predstavlja nagovještaj promjene toka Istočnog pitanja. Doduše samo teoretski, ali ukazuje na promjenu smijera bosanskog pitanja. Uprkos nastojanju velikih sila da riješe Istočnu krizu, u pobunjenim osmanskim provincijama sukobi nisu jenjavali.

državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim etničkim manjinama, I-II, JP Službeni list SRJ, Beograd 1998., 33-35.

⁷⁸ Disraeli je odbio – Vlada i javno mnijenje su uvrijeđeni time što su o tome tek obaviješteni, i da se prema Velikoj Britaniji “ponašaju kao prema Crnoj Gori i Bosni.” Pokrenuo je inicijativu stvaranja “nove vazalne države” od ovih pokrajina. To je bilo daleko od njegovih izjava očuvanja integriteta Osmanskog carstva, kao saveznika Velike Britanije. (M. Ković, *Disraeli i istočno pitanje*, 171.).

⁷⁹ D. Harris, *A Diplomatic history*, 336-346.

⁸⁰ M. Stojković, *Balkanski ugovorni odnosi*, 35-36.

⁸¹ (Tajni) sporazum iz Rajhštata, 26. jun (8. juli) 1876. (Stojković, *Balkanski ugovorni odnosi*, 46-47.).

⁸² M. Stojanović, *The Great Powers*, 75-77.

4.3.2. Od Carigradske konferencije do Sanstefanskog mirovnog ugovora

Srpsko-turskim ratom, bosansko pitanje se nastojalo riješiti u korist srpsko-crnogorskih interesa. Zvanična politika susjednih kneževina, objavom rata Osmanskom carstvu, prešla je u konačno ostvarenje svojih nacionalno-političkih ciljeva, koji su ujedno i bili uzrokom Velike istočne krize. Navedena očekivanja, s obzirom na međunarodne okolnosti, nisu bila realno ostvariva, posebno se ovdje misli na položaj Rusije, koja je bila vezana ugovorom sa Austro-Ugarskom. Bosansko pitanje, nakon izbijanja srpsko-turskog rata je bilo dodatno komplikovano, predstavljajući veći izazov za velike sile prilikom njegovog rješavanja na Carigradskoj konferenciji.

Nakon Bugarskih zločina 1876. otvorilo se pitanje solidarnosti svih hrišćana pod osmanskom vlašću, što je rezultiralo zaokretom bosanskog pitanja, na konferenciji velikih sila u Carigradu, 23. decembra 1876. godine. S obzirom na pomenuti srpsko-turski rat, velike sile su se složile za nužnost uspostavljanja mira.⁸³ Tu je odlučeno stvaranje autonomne pokrajine koja je uključivala Bosnu i veći dio Hercegovine, a njen južni dio je trebao pripasti Crnoj Gori. Pored toga, donijeta je odluka o podjeli Bugarske na dvije autonomne pokrajine – zapadnu i istočnu. To govori o stavu evropskih sila prema hrišćanima u ovim provincijama, kao i njihovom odnosu prema hrišćanskom pitanju unutar bosanskog pitanja, što će promijeniti njegov tok. No Austro-Ugarska se protivila takvoj autonomiji. Porta se nije slagala sa odlukama konferencije, čime ovi pregovori nisu realizovani.⁸⁴

Dakle Velika Britanija se istakla kao glavni pokretač u nametanju odluka za Bosnu i Hercegovinu,⁸⁵ iako je formalno ostala pri starom stavu nemješanja u dogovore Porte i ustanika. Salisburi, koji je predvodio Konferenciju je, u tom smislu istakao da se tu žele donijeti odluke u svrhu poboljšanja uvijeta života i uprave u pobunjenim provincijama, te sprječavanja ponavljanja nasilja. Time se želio prikriti zaokret kursa britanske politike, koji je uzrokovao promjenu toka

⁸³ “Sastanak predstavnika sila Velike Britanije, Austro-Ugarske, Francuske, Njemačke, Italije i Rusije za ponovno uspostavljanje mira između Turske, Srbije i Crne Gore. Prvo je predložena Autonomija za Bosnu i Hercegovinu i Bugarsku, kao i opće reforme u Bosni i Hercegovini (doprinosi u naturi, prinudni rad, razoružanje, promjene u lokalnoj provincijskoj policiji. Bili su imenovani posebni komiteti za pripremu uslova mira između Porte, Srbije i Crne Gore, kao i komiteti za Organizaciju Bosne i Hercegovine, kao i Bugarsku. Francuska je predlagala rad belgijskih mirovnih trupa. Posebna komisija za BiH je razmatrala prijedloge u vezi poljoprivredne desetine.” Velika Britanija, Austrija; Preliminarni sastanak u Carigradu, br. 475., 11-18. decembar 1876., (*The Map of Europe by Treaty, Vol. IV, 1875 to 1891*, ed. Sir Edward Hartslet, C. B., Harrison and Sons, London, 1891., 2526-2528.).

⁸⁴ D. Harris, *A Diplomatic history*, 412-417.

⁸⁵ R. Seton-Watson, *The role of Bosnia*, 17.

bosanskog pitanja.⁸⁶ Carigradskom konferencijom je formalno tretirano pitanje muslimana u bosanskom pitanju, u suštini to se odnosilo na zaštitu prvenstveno hrišćana. Ipak se time nagovještavala normativna zaštita svih građanskih prava. Ova problematika je zaključena Berlinskim kongresom.⁸⁷

Savez velikih sila je potvrdio princip hrišćanske solidarnosti Londonskim protokolom, potpisanim, 31. marta 1877., od strane Rusije i Velike Britanije. Protokol pokazuje da se bosansko pitanje opet pokušalo riješiti ruskim zahtjevom reformi u svrhu autonomije, što je sultan odbio. Ovaj protokol je trebao poslužiti kao povod, od strane ruske politike, u svrhu objave rata Osmanskom carstvu. Navedena Ruska nastojanja će se ubrzati usaglašavanjem pregovora između Austro-Ugarske i Velike Britanije, uz podršku Bizmarka. Takva konstalacija odnosa međunarodnih sila će promijeniti tok bosanskog pitanja.⁸⁸

Prije objave rata Rusija je morala izdejsstvovati sa Austro-Ugarskom uslove o neutralnosti, što je postignuto tajnim dogovorom, poznatijim kao Budimpeštanska konvencija, potpisanom 15. januara 1877. godine. Dvojna Monarhija se time obavezala za neutralnost u predstojećem rusko-turskom ratu. Zauzvrat je Rusija bila spremna dati pravo Monarhiji o vremenu i načinu okupacije Bosne i Hercegovine. Novopazarski sandžak se trebao podijeliti između Srbije i Crne Gore.⁸⁹ Rusija se obavezala da neće produžiti svoje vojne akcije na Srbiju, Crnu Goru i BiH, a da se Ausro-Ugarska neće suprostaviti srpskoj zajedničkoj akciji sa Rusijom izvan granica. Glavni zaključak konvencije, kao posljedice rata je trebala biti aneksija Besarabije i Bosne i Hercegovine. Austro-Ugarskoj je to značilo zaštitu njenih interesa na jugu. Andraši je dakle pristao na diplomatsku podršku Rusije za rješavanje bosanskog pitanja u korist Monarhije.⁹⁰ To je značilo naznaku kristalizacije bosanskog pitanja, promijenom politika i interesa velikih sila.

Iz ruske perspektive, rusko-turski rat je bio direktan rezultat nacionalno-oslobodilačke borbe Južnih Slovena protiv osmanske vlasti. Zvanični razlog rata, koji je predstavljen od ruske

⁸⁶ E. Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici*, 338-352.

⁸⁷ Edin Radušić, „Berlin prije St. Germaina: (Prva) Normativna zaštita građanskih prava muslimana na Balkanu prema Berlinskom ugovoru iz 1878.“, u: *Muslimani Jugoslavije nakon Velikog rata: odjeci Mirovnog ugovora iz Saint-Germaina 1919.*, ur. Hikmet Karčić, Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka, Sarajevo, 2020., 64-66.

⁸⁸ Prije toga je Derbi sa ruskim i još petoricom ambasadora potpisao Londonski protokol 31. marta ., što je ponovno potvrdilo njihov zajednički interes za poboljšanje položaja hrišćana Turske; Londonski protokol 31. mart 1877. Izjave lorda Derbija i ruskog ambasadora. (M. Stojković, *Balkanski ugovorni odnosi*, 68.).

⁸⁹ Tajna Budimpeštanska konvencija, 15. januar 1877. (Ibidem, 61-62.).

⁹⁰ B. Jelavich, C. Jelavich, *The etsabishment of Balkan national states*, 148.

Vlade, je ruska intervencija između sultana i njegovih hrišćanskih podanika. Rusija se može posmatrati kroz prizmu vodećeg faktora u svakoj fazi Istočne krize. Diplomatske akcije nisu urodile plodom, uz njen veliki interes za balkansko pitanje kao i pritiska ruske javnosti, čime je posegnula za ratom.⁹¹ Rusko-turski rat je počeo 24. aprila 1877. godine. On se može posmatrati kao primjer humanitarne intervencije Rusije u znak podrške pobunjenom pravoslavnom stanovništvu pod osmanskom vlašću.⁹² Ruski car, Aleksandar II, je istakao da “neće trpjeti poniženje rđave turske uprave nad slavenskim hrišćanima.”⁹³ Rusko-turskim ratom je trebalo zaustaviti osmansku pobjedu nad Srbijom i Crnom Gorom. Na njegovo izbijanje su utjecali slavenofili i javno mnijenje.⁹⁴

Rusiji je podršku pružila Rumunija, koja je također objavila rat Osmanskom carstvu. Nakon rusko-rumunske pobjede nad osmanskim vojskom na Plevni, uz velike gubitke, Gorčakov je u prepisci istakao da Austro-Ugarska dobije Bosnu i Hercegovinu. Time je Monarhija bila “vezana” ugovorom sa Rusijom, ali je bila i u savezu sa Britanijom,⁹⁵ koja je bila okrenuta ka očuvanju Osmanskog carstva.⁹⁶ Andrašić se ipak priklonio savezu sa Velikom Britanijom. Bosansko pitanje se time polako gubi sa pozornice interesa međunarodne diplomatije, što će trajati do Berlinskog kongresa. Britanska politika, usljed komplikacija Istočnog pitanja, se okreće minimilastičkom planu, koji isključuje bosansko pitanje.⁹⁷

Porta, suočena sa padom Plevne prihvatila je primirje na Hadrijanopolju, 31. januara 1878., čime je bila predviđena autonomna organizacija Bosne i Hercegovine. Rusija je time osujetila plan Austro-Ugarskoj, jer joj nije dala mandat za okupaciju BiH.⁹⁸ Budući da je bio uspostavljan savez protiv Rusije, ona je na Konferenciji u Sanstefanu 25. februara 1878.,⁹⁹

⁹¹ Simeon Damianov, “European Diplomacy and Eastern Crisis up to Beginning of the Russo-Turkish War”, *Insurrections Wars and The Eastern Crisis in 1870s*, Bela, K. Kiraly and Gale Stokes, No. CICVII, 36., Atlantic Studies, Brooklyn College Studies on Society and Change, Atlantic Research and Publications, Brooklyn, 1985., 42.

⁹² D. Rodogno, *Against Massacre*, 141.

⁹³ R. Seton-Watson, *The role of Bosnia*, 21.

⁹⁴ A. Teylor, *Borba za prevlast*, 234-235.

⁹⁵ Cilj Velike Britanije je bio zaključna ofanziva – odbranbeni savez sa Austro-Ugarskom za očuvanje statusa *quo* za podjelu Osmanskog carstva. (M. Stojanović, *The Great Powers*, 152-154., 160-166., 168., 170-173.).

⁹⁶ Približavanjem ruske vojske Carigradu, Porta je bila prisiljena prihvatiti oštre uvjete koji su diktirale mir. Okupacija Galipolja od Velike Britanije je trebala služiti kao preventiva, sa izgovorom pomoći Osmanskom carstvu. (B. Jelavich, *The Ottoman Empire*, 92.).

⁹⁷ E. Radušić, *The Ottoman Wrong Horse?*, 174.

⁹⁸ Rusija i Austro-Ugarska nisu imale pravo na aneksiju jer Osmansko carstvo nije bilo raspušteno. Dakle namjera Rusije je bila spriječiti austrougarsku okupaciju Bosne i Hercegovine. (Radušić, *The Ottoman Wrong Horse?*, 175.).

⁹⁹ Preliminarna konferencija u Konstantinopolju. (Hartslet, C. B., *The Map of Europe by Treaty, Vol. IV, 1875 to 1891.*, 2685-2686.).

željela mir, pa i one preliminarne rezultate ugovora. Ignjatijev je utjecao da Osmansko carstvo prihvati njegove zahtjeve, zbog ruske ratne pobjede.¹⁰⁰ Ovakav sporazum je ponovo predviđao autonomno rješenje bosanskog pitanja, pod nadzorom Rusije i Austro-Ugarske. Pored toga, Crna Gora se trebala proširiti na Hercegovinu, Novopazarski sandžak i Albaniju. Teritorijalno proširenje Srbije je planirano u regionu Malog Zvornika. Ruski interesi na Balkanu su trebali biti osigurani uspostavljanjem autonomne Velike Bugarske. Tome su se posebno protivile Britanija i Austro-Ugarska, što je bio izvor sukoba sa Rusijom.¹⁰¹

Ključna promjena u prvom koraku rješenja bosanskog pitanja, u međunarodnim diplomatskim odnosima između suprostavljenih interesa Austro-Ugarske i Rusije, se desila Rajhštatskim sporazumom koji nije praktičnije imao puno značaja, ali je pokazao smijer kretanja zvanične politike Rusije i Monarhije. Priznanjem autonomije u Bosni i Hercegovini, na Carigradskoj konferenciji, kao pobunjenjenim provincijama, se htjela pokazati solidarnost prema hrišćanskim podanicima. Tome je dala podršku Britanija, iako se deklarativno izjašnjavala za podršku osmanskim reformama u skladu sa dotadašnjom politikom, to je značilo prelazak na minimalističku podršku Osmanskom carstvu, postepeno prepuštajući bosansko pitanje austrougarskim balkanskim interesima. To se potvrdilo na Budimpeštanskoj konvenciji, kao i približavanju sa Britanijom, u svrhu austrougarskog rješenja bosanskog pitanja. Rusija je to pokušala bezuspješno osujetiti iskoristivši pobjedu nad Osmanskim carstvom na Sanstefanu.

4.3.3. Značaj slavenofilske ideje za bosansko pitanje

Slavenofilski program je podrazumijevao oslobođenje pravoslavnih Slovena od Osmanskog carstva ili Habsburške monarhije, i formiranje saveza gdje bi Rusija imala dominantnu ulogu na Balkanu. Istaknuti Rusi i mnogi generali su se držali ove ideje. Oni su u velikoj mjeri pomagali slavenske hrišćane protiv Osmanskog carstva. Barbara Jelavich navodi da je Bosanska kriza izbila “u vrijeme ruske slovenske stvari koji u prvom planu povezuju rasu i osjećaj vjerskog pitanja pravoslavlja.”¹⁰²

¹⁰⁰ Rusko-osmanskim dogovorom, osmanska vojska se mogla koncentrisati protiv Grka. Sanstefanski ugovor, 3. marta 1878., prekršio je bilateralno niz međunarodnih ugovora. Velika Bugarska je bila pod ruskom kontrolom, kao najjača država na Balkanu, što sile nisu mogle prihvatiti. To je štetilo britanskim interesima na putu prema Indiji. (B. Jelavich, C. Jelavich, *The establishment of Balkan national states*, 153-155.).

¹⁰¹ E. Radušić, *The Ottoman Wrong Horse?*, 175.

¹⁰² B. Jelavich, C. Jelavich, *The establishment of Balkan national states*, 146.

Slavenofilski komiteti u Rusiji su srpsko-turski rat i bugarske zločine iskoristili za svoje interese. Time se stvarao snažan osjećaj u korist ratne propagande, gdje se prikupljala pomoć za Slavene, a određeni broj ruskih oficira i volontera je prelazio u Srbiju. Predstavnici ruske diplomatije ističu da slavenofilski komiteti nisu imali veze sa Vladom, no u praksi, u velikoj mjeri su konzuli učestvovali u njihovom u radu. Komiteti su pobunjenike pomagali materijalno i u aktivnom političkom radu, te su uspjeli da tokom ustanka, 1875., djeluju na rusku javnost. Početkom srpsko-turskog rata, ovi pokreti dobijaju punu aktivnost.¹⁰³ Postoje mnogi primjeri koji pokazuju pomoć Rusije u sakupljanju materijalnih dobara za hercegovačko područje i prije 1875. godine.¹⁰⁴

Ruska Vlada je, s obzirom na finansijske probleme, izbjegavala zvanični utjecaj na bosansko pitanje. Tako je zaobilaznim putem pomagala oslobodilačke borbe Južnih Slovena. Dobrovoljački pokret za pomoć pobunjenicima iz Rusije, u Bosni i Hercegovini je materijalno i ljudski podržavao ustanike.¹⁰⁵ Time se može reći da je ruska Vlada, koristeći i pomažući rad ruskih dobrovoljaca koji su djelovali na hercegovački ustanak 1875., nastojala prikriti svoju umješanost i utjecaj na bosansko pitanje, da ne bi izazvala reakcije evropskih sila tokom Velike istočne krize.

Poslije 1875. tj. aktueliziranjem bosanskog pitanja, panslavisti su vršili veći pritisak na cara i Vladu. Tako da su se percepcije događaja na Balkanu polarizirale, djelujući na rusku javnost.¹⁰⁶ Slavenofilski komiteti, potpomognuti ruskim javnim mnijenjem, su slali znatnu pomoć hrišćanima u pobunjenim provincijama Bosne i Hercegovine pod osmanskom vlašću. Glavni cilj takvih aktivnosti, bila je namjera da se bosansko pitanje riješi oslobođenjem od Osmanskog carstva, autonomnim putem, u cilju uspostavljanja ruskog utjecaja na Balkanu.

¹⁰³ I. Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima*, 734-736.

¹⁰⁴ Pismo A. Kršića M. Ljubibratiću. 1874.g. Novoe, 210., No. 134. (*Osvoboditeljnaja borba naroda Bosni i Gercegovini i Rossija 1865-1875.*, 362.); Kako ističu socijalistički historičari, dobrovoljci su smatrali da je ustanak socijalnog karaktera, te ono što ih je pokretalo je izražena svijest protiv cara. (S. Damianov, "European Diplomacy and Eastern Crisis", 50.).

¹⁰⁵ Jovan Jovanović, "Učešće ruskih dobrovoljaca u hercegovačkom ustanku 1875-1878.", u: *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini i drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875-1878. godine* III, ur. Hamdija Čemerlić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Vol. XXX, br. 4., Sarajevo, 1977., 167-171.

¹⁰⁶ Panslavizam je imao pristalice unutar Vlade, želio je vratiti rusku veličinu nakon poniženja na Krimskom ratu. Ovaj pokret je podrazumijevao oslobađanje balkanskih Slovena pod ruskim vodstvom što je poslužilo srpsko-turskom ratu, i dao snažan zamah križarskom pristupu prema islamu. (D. Rodogno, *Against Massacre*, 142.).

4.3.4. Bugarski zločini kao prekretnica bosanskog pitanja u međunarodnoj politici

Nakon srpsko-turskog rata, bosansko pitanje je postalo još aktuelnije. Britanski interes do 1876. bio je održavanje teritorijalnog integriteta Osmanskog carstva, pa time i Bosne i Hercegovine, kao najisturenije provincije u njegovom okviru. Zločinima u Bugarskoj, 1876., je zgrožena evropska javnost i povećana hrišćanska solidarnosti.¹⁰⁷ Time dolazi do promijene britanske i ruske politike.¹⁰⁸

Na britansko javno mnijenje su, u određenoj mjeri, utjecali konzuli sa suprostavljenim stavovima u vezi bosanskog pitanja tj. o unutrašnjem odnosu društva u toj osmanskoj provinciji. Zatim su se ti stavovi plasirali u štampi, što je djelovalo na kreiranje šireg javnog mnijenja. Štampani su pamfleti o Istočnom pitanju i “stvarnim patnjama hrišćana u Osmanskom carstvu”, a najpoznatiji među njima je od Vilijama Gladstona, (bivšeg nosioca britanske liberalne stranke, koja je oponirala konzervativcima) – *Bulgarian horrors*, gdje se princip morala stavio iznad britanskih interesa. U antiosmanske kampanje je bila uključena i britanska javnost putem štampe (*The Times*).¹⁰⁹ Dakle prisutni antiturski diskurs u evropskim državama je pojačan bugarskim zločinima, a najveća politička posljedica koja je uslijedila je gubitak britanske podrške Osmanskom carstvu. S tim u vezi se postepeno radilo na uklanjanju osmanske vlasti iz Bosne, Hercegovine i Bugarske.¹¹⁰

Rodogno Davide smatra da, ono što je na kraju promijenilo britansku vanjsku politiku je srpsko-crnogorski poraz od Osmanskog carstva i ruski sporazum sa Austro-Ugarskom u Rajhštat. Ova kampanja javnog mnijenja dovela je do dugotrajnih promijena u percepciji Osmanskog carstva kao nepovratno „neciviliziranog“ i „varvarskog“. Ne treba zaboraviti da je

¹⁰⁷ Bugarski ustanak protiv osmanske vlasti je počeo 2. maja 1876., a nasilno je ugušen krajem istog mjeseca. Tu je počinjeno nasilje od bugarskih ustanika, ali je ono bilo još veće od strane neregularnih osmanskih trupa nad velikim brojem nenaoružanog seljačkog hrišćanskog stanovništva na području Plovdiva. Najrealnije procjene su da je ubijeno 15.000 osoba uključujući žene i djecu. (E. Radušić, „*Bosnian horrors*“, 80.).

¹⁰⁸ E. Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici*, 310.

¹⁰⁹ Prije toga se zvanična britanska politika suprostavljala integraciji balkanskih naroda i njihovoj samostalnosti, što je bio i dio ruske politike. No poslije bugarskih zločina Vlada nije mogla ostati ravnodušna na ogorčenost javnog mnijenja. Zato su britanski konzuli posebno pratili stanje na tom području, ne miješajući se. Najradikalnije mišljenje štampe se odnosilo na ideju potpunog potiskivanja Osmanskog carstva sa evropskog kontinenta – Balkana, kao glavnog krivca za ugnjetavanja hrišćana, kao i onih koji ga podržavaju – muslimana. Time se može otvoriti pojam “balkanizacija” kao evropskog „drugog“ čime se otvara put za “humanitarnu intervenciju” Monarhije. (E. Radušić, „*Bosnian horrors*“, 31., 37., 42., 47., 49., 51., 53-55, 63.).

¹¹⁰ D. Rodogno, *Against Massacre*, 152-154.

većina ovih demonstancija u potpunosti ignorisala sudbinu muslimanskog stanovništva i da je njihov humanizam bio pristrasan i selektivan.¹¹¹

Disraeli nije želio žrtvovati evropski mir i britanske imeprijalne interese radi bosanskohercegovačkih i drugih balkanskih hrišćana.¹¹² Antiturski diskurs, aktualiziran bugarskim zločinima, je bio presudan za rješavanje bosanskog pitanja, kao ustaničkog područja. Ugnjetavanje hrišćana i nasilni karakter osmanske vlasti, nastojao se pokazati sistemskim, te da se kao takav, ne može promijeniti reformama. Ono što će djelovati na saglasnost sila na Carigradskoj konferenciji je zahtjev za autonomiju Bosne i Hercegovine i Bugarske. U ovakvoj situaciji je bosansko pitanje poslužilo u svrhu antiturskog diskursa zapadnih sila. Time se bugarski slučaj ne odvaja od bosanskog pitanja, u cilju pokazivanja da on nije izuzetak, nego paradigma u načinu osmanskog vladanja nad hrišćanima.¹¹³ Takvom diskursu u evropskoj javnosti su doprinijeli izvještaji Mis Irbi i Artura Evansa, koje su poslužili liberalno-hrišćanskim antiturskim skupinama u Britaniji, a posebno Gladstonu u svrhu rušenja Vlade konzervativaca, kao i jačanju antiturskog diskursa. Mis Irbi je u izvještajima isticala da se, poslije bugarskih zločina, isti stalno ponavljaju u Bosni, samo u manjem intenzitetu. Ona je jasno isticala da je glavni cilj njene misije oslobađanje bosanskohercegovačkih hrišćana od osmanske vlasti.¹¹⁴

Osmanski zločini nad bugarskim stanovništvom su izazvali jači međunarodni antiturski stav, što se odrazilo na tok bosanskog pitanja, promjenom britanske politike prema Osmanskom carstvu. Rezultat takvog diskursa na Zapadu, će se praktično pokazati na Carigradskoj konferenciji, davanjem autonomnog rješenja bosanskog pitanja, čime se zahtijevalo oslobođenje hrišćana iz Osmanskog carstva u Bugarskoj i Bosni i Hercegovini. Bosansko pitanje je u unutarnjem smislu, poslužilo za dokazivanje učestalog nasilnog odnosa osmanske vlasti prema hrišćanskim podanicima. Time je jače izraženo hrišćansko pitanje, što će utjecati na sudbinu muslimanskog pitanja, kao sastavnog dijela bosanskog pitanja.

¹¹¹ Ibidem, 147-148., 151-152, 171.

¹¹² E. Radušić, „*Bosnian horrors*“, 101.

¹¹³ E. Radušić, „*Bosnian horrors*“, 87., 94-95., 101., 168.

¹¹⁴ Naravno, za razliku od pomenute monoperspektivne proagande na aktere u društvenim odnosima u BiH, ipak su Viliam Holmes i Džordžina Makenzi gradili nešto multiperspektivniju sliku ističući, pored razlika, i bliskosti bosanskohercegovačkih zajednica. (E. Radušić, *Dvije Bosne*, 101-104.).

5. Berlinski kongres – Austrougarsko rješenje bosanskog pitanja

5.1. Pripremne aktivnosti

Na ključnu promjenu toka bosanskog pitanja je utjecala promjena politika stranih sila, Velike Britanije i Austro-Ugarske, koje su kreirale savez u svrhu diplomatskog djelovanja, radi ostvarenja svojih interesa. Rusija je odlučila da održi savez sa zapadnim silama, jer ne bi izdržala rat protiv Austro-Ugarske i Velike Britanije. Za konačno austrougarsko rješenje bosanskog pitanja veliku ulogu je igrala njemačka podrška Monarhiji u njoj namjeri okupacije. Zapadna politika je težila da Balkan i jadranske obale budu pod austrougarskom dominacijom. Austro-Ugarska je inzistirala na anektiranju BiH i okupaciji Novopazarskog sandžaka, da bi spriječila srpsko nacionalno širenje i savez Srbije i Crne Gore.¹¹⁵

Promjena politike britanskog kabineta se odrazila na budućnost bosanskog pitanja. Austrougarsko rješenje na Berlinskom kongresu, je bio rezultat priprema Velike Britanije i Austro-Ugarske u periodu između Sanstefanskog ugovora i otvaranja Kongresa. Zahtjevi pobunjenika¹¹⁶ i osmanske Vlade nisu imali utjecaja na određivanje sudbne bosanskog pitanja.¹¹⁷ Britanija je zbog sukoba interesa oko kontrole moreuza i Carigrada, koji je bio važan Rusiji zbog ulaza u Crno more, trebala savez sa kontinentalnim zemljama, Njemačkom i Austro-Ugarskom, zauzvrat je podržala austrougarske balkanske interese.¹¹⁸

Britanija i Austro-Ugarska su ušle u pregovore, uprkos međusobnom nepovjerenju, sa prijedlogom britanskog premijera, lorda Salisburija, na Berlinskom kongresu, da se Austro-Ugarskoj ponudi mandat za ukupaciju i upravu Bosnom i Hercegovinom. Porta je pristala postupati po savjetu zapadnih sila. Grof Andrašić je poslije ograničio austrougarski prijedlog na privremenu okupaciju Bosne i Hercegovine.¹¹⁹ U dogovorima između Osmanskog carstva i Monarhije, nije izravno spomenuto osmansko prepuštanje rješenja bosanskog pitanja Austro-

¹¹⁵ M. Stojanović, *The Great Powers*, 238., 240-241.

¹¹⁶ E. Radušić, *The Ottoman Wrong Horse?*, 180-181.

¹¹⁷ Ibidem, 182-183.

¹¹⁸ A. Tejlor, *Borba za prevlast u Evropi*, 240.

¹¹⁹ Sekretar za vanjske poslove lord Salisburi istakao je da veći dio Osmanskog carstva u Evropi mora otpasti. Naložio je britanskom ambasadoru u Carigradu, da savjetuje Portu da se ne protivi željama Austro-Ugarske po pitanju Bosne i Hercegovine kako bi se osigurala podrška ove sile za ograničavanje nove Bugarske kneževine na Balkanu. Porta je do tada mislila da može sa Monarhijom sklopiti odbrambeni savez u svrhu zaštite Bosne i Hercegovine, što se nije ostvarilo. (E. Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici*, 362-366.).

Ugarskoj. Na taj problem se gledalo kroz prizmu zadržavanja sultanovog suvereniteta u ovoj provinciji, da se ne bi kosilo sa pravnim postulatom o teritorijalnoj nepovredivosti Carstva, utvrđenim još na Pariškom kongresu. U širem smislu, Berlinskim kongresom se namjeravalo djelovati protiv interesa Rusije ostavrenih rusko-turskim ratom.¹²⁰

U Andrašijevom memorandumu o bosanskom pitanju, upućenom Salisburiju, se isticala neophodnost njene okupacije u interesu Evrope i Osmanskog carstva. Glavni argument je bio da su vjerske i socijalne razlike prepreka za neomatan život u BiH, čak i ako bi se uvele reforme. Poslije su riješili pitanje Novopazarskog sandžaka pod obrazloženjem da omogući Austro-Ugarskoj da brani Osmansko carstvo od Srbije, Crne Gore i Bugarske. Dogovori Austro-Ugarske, Njemačke i Britanije imali su uticaja na sudbinu Bosne i Hercegovine kao i njeno stanovništvo, uglavnom muslimansko, koje se protivilo austrougarskoj okupaciji i poduzelo neuspješni pokret otpora.¹²¹ Tokom pregovora Andraši je isticao britanskoj Vladi da bi pristao na dogovor o Bugarskoj, ako bi Velika Britanija pristala na austrougarske prijedloge u vezi bosanskog pitanja.¹²² Postignut je dogovor Rusije sa Francuskom, Britanijom i Njemačkom, u vezi okupacije. Ruska Vlada je na koncu prihvatila podjelu Velike Bugarske.¹²³

Budući da savez Britanije, Austro-Ugarske i Njemačke nije išao u prilog Rusiji, bila je prinuđena pristati na uslove dogovora sa Britanijom, čime se Bosna i Hercegovina prepuštala Monarhiji. Osmansko carstvo je pristalo na austrougarske interese kako bi podržala britansku težnju za uklanjanje Velike Bugarske, čime bi bio osiguran preostali osmanski teritorij na Balkanu. Ovim je osiguran formalni sultanov suverenitet u Bosni i Hercegovini. Razlog traženja austrougarskog okupacionog mandata za Bosnu i Hercegovinu, od velikih sila, je njena bojazan od stvaranja velike slovenske države, čime bi se otvorila vrata ruskog uticaja na Balkanu.

¹²⁰ Stvaranjem nezavisnih kneževina Srbije, Crne Gore, kao i gubitak Besarabije i manjih azijskih dijelova, teritorijalni integritet Osmanskog carstva je narušen. To je sve dio Salisburijeve vanjske politike: „Cilj Vlade Njegovog Veličnstva je osiguranje mira“ te da se kongresom djeluje protiv interesa Rusije kako bi se neutralizirala njena moć stečena oružjem. (E. Radušić, *The Ottoman Wrong Horse?*, 181-182.).

¹²¹ Ausro-Ugarska se predstavljala kao protuteža Rusiji. Andraši je isticao da Austro-Ugarska nije željela anektirati Bosnu i Hercegovinu, čime je na sebe uzimala žrtvu za mir čineći uslugu Osmanskom carstvu i Evropi, da ne bi došlo do saveza sa Srbijom i Crnom Gorom na štetu Austro-Ugarske tj. njenih pokrajina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije. Porti je naredena reparacija, ako to nije u stanju, Andraši je predložio da Osmansko carstvo pozove Austro-Ugarsku da okupira ove pokrajine i zadrži ih do konačnog rješenja bosanskog pitanja. (Bekir Sitki Baykal, „Pitanje Bosne i Hercegovine i osmanska država 1878. godine“, *Naučni skup: Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini [Sarajevo, 23. i 24. oktobar 1978]*, ur. Milorad Ekmečić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Vol. XLIII, br. 8., Sarajevo 1979., 98-101.).

¹²² Grgur Jakšić, *Bosna i Hercegovina na Berlinskom kongresu (rasprava iz diplomatske istorije)*, Srpska Akademija Nauka, Posebna izdanja, Odjeljenje društvenih nauka, br. 11., Izdavačko preduzeće Beograd, 1955., 23.

¹²³ B. Jelavich, C. Jelavich, *The establishment of Balkan national states*, 155.

Također, takvo rješenje bosanskog pitanja je odgovaralo interesima krupnog kapitala u Monarhiji.

5.2. Berlinski kongres

Bosansko pitanje na Berlinskom kongresu formalno je riješeno 28. juna 1878. godine.¹²⁴ Predsjedavajući Kongresa, njemački kancelar Oto fon Bizmark, je predložio davanje okupacionog mandata Austro-Ugarskoj, i ostale sile su se uglavnom složile s tom odlukom. Sultan se protivio okupaciji BiH od strane Austro-Ugarske. Kada su osmanski zvaničnici uvidjeli neminovnost okupacije BiH, pokušali su podijeliti upravu zemlje, kao manje zlo.“ Dana 4. jula, izjavljeno je da su se sile složile sa austrougarskim prijedlogom. Osmansko carstvo je inzistiralo na “privremenoj okupaciji”, kao i stavci koja je označavala “prethodni suverenitet” – da time ne budu povrijeđena suverena prava sultana. Toga su se držali do posljednjeg dana kongresa, što je na kraju Andraši prihvatio. Osmanski prijedlog, da se ovi zahtjevi odnose na Novopazarski sandžak su odbijeni. Rusija nije bila protiv toga, ali je zauzvrat tražila da je Austro-Ugarska podrži u daljem toku Berlinskog kongresa.¹²⁵

Austrougarski prijedlog se odnosio na zadržavanje njenih trupa u Novopazarskom sandžaku. Razlog za takav korak je ležao u osiguranju njenog komercijalnog i vojnog puta na tom području, kako stoji u članu 25. Berlinskog ugovora,¹²⁶ ali je riječ i o političkim ciljevima. Monarhija je nastojala uspostaviti kontrolu između srpskih i crnogorskih nacionalnih djelovanja. Time je počelo ostvarenje austrougarskog ekonomskog i političkog uticaja u jugoistočnoj Evropi, na putu prema Dunavu, čime bi ostvarila svoj krajnji uticaj. Svi ovi zaključci su doneseni međusobnim usaglašavanjem grofa Salisburija sa Andarašijem koji je uživao veliku podršku

¹²⁴ Početkom rasprave o teritorijalnoj preraspodjeli i reviziji člana 14. preliminarnog mira iz Sanstefana u odnosu na pitanje BiH, grof Andraši je izjavio da predložena autonomija ovih pokrajina neće donijeti dugotrajni mir, te da je trajno pacifiziranje bosanskog pitanja zbog mira u Evropi. Istakao je da je nemoguće ispunjavanje čl. 14., uzimajući u obzir geografske, nacionalne i vjerske uslove u provincijama, fanatizam, antagonizam, neriješeno agrarno pitanje itd. Lord Salisburi se složio sa Andrašijevim stavom. (E. Radušić, *The Ottoman Wrong Horse?*, 183-184.)

¹²⁵ Osmanski delegati su protestovali da se uvedu reforme te očuvanje reda i mira. No Bizmark i Disraeli to nisu odobrivali. (G. Jakšić, *Bosna i Hercegovina na Berlinskom kongresu*, 47., 53., 55-56., 63-65.)

¹²⁶ “Provincije Bosne i Hercegovine okupirat će Austro-Ugarska, koja će njima upravljati. Pošto Vlada Austro-Ugarske ne želi da preuzme upravu u Novopazarskom sandžaku, koji se nalazi između Srbije i Crne Gore u pravcu jugoistoka do Mitrovice, u njemu će ostati otomanska uprava; ipak, da bi se obezbjedilo održavanje novog političkog stanja, kao i sloboda i bezbednost saobraćaja, Austro-Ugarskoj se ostavlja pravo da tu drži garnizone i da ima vojne i trgovačke puteve na čitavom prostoru ovog dela starog vilajeta Bosne. U tom smislu Austro-Ugarska i Turska će se sporazumeti o pojedinostima.” Berlinski ugovor, potpisan 13. jula 1878., Član 25. (M. Stojković, *Balkanski ugovorni odnosi*, 123.)

Bizmarka.¹²⁷ Njemački kancelar je svojom tadašnjom politikom podrške Astro-Ugarskoj, u cilju održavanja statusa *quo* među evropskim silama, promijenio tok bosanskog pitanja.

Dakle sav pokušaj muslimanske mase, i nekih uticajnih krugova u Carigradu, da se zaustavi ili ograniči okupacija, je bio neuspješan. Izravnim pregovorima su nagovorili Austro-Ugarsku da zaključi bilateralni sporazim sa Portom. Sultan je zadržao formalni suverenitet nad Bosnom i Hercegovinom, kao i vjerska prava za bosanske muslimane i državu. Tu se može vidjeti da austrougarski režim nije imao u cilju promjenu birokratskog aparata na početku svoje vladavine, kako bi šira masa bolje prihvatila novu vlast. U tu svrhu su date zaštite i vjerske slobode muslimanima i njihovim duhovnim poglavarima.

Britanski politički nosioci su pomogli u realizaciji austrougarskog plana za sticanje ove osmanske granične provincije. „Osmanska vlada i njihovi predstavnici su pogrešno očekivali pomoć Britanaca, na kraju su saznali da je Velika Britanija pogrešan konj na koga se može osloniti.“¹²⁸ Može se vidjeti da su odluke Berlinskog kongresa, koje se odnose na bosansko pitanje, već unaprijed pripremljene. Andraši i Salisburi su isticali dokaze koji idu u prilog nemogućnosti ostanka te provincije unutar Osmanskog carstva. Austrougarska okupacija se predstavljala kao civilizacijska misija koju ona čini u ime Evrope. Njemačka je dala potpunu podršku ovom planu, gdje je Bizmark na Berlinskom kongresu djelovao u korist Monarhije, mijenjajući tok bosanskog pitanja. Iako su se osmanski predstavnici opirali davanju mandata od zapadnih sila za okupaciju Bosne i Hercegovine, nisu mogli ništa učiniti osim dobijanja „prethodnog sultanovog suvereniteta“ za prepuštene provincije. Za bosansko pitanje bila je teoretski vezana i Rusija, tajnim sporazumima u Rajhštatu i Budimpešanskom konvencijom, koji su postignuti prije promjene moći na međunarodnom planu i postizanja saveza Beča i Londona.

U krajnjoj liniji događanja, Austro-Ugarska nije uspjela u svojoj nakani. Uzrok tome je slabljenje Osmanskog carstva, kada je došlo do nacionalne emancipacije hrišćana. Berlinskim kongresom je stvoren lanac država kojima je data nezavisnost, djelujući u korist vlastitih nacionalnih interesa na Balkanu. To će na kraju bosansko pitanje odvesti u smijeru rješenja unutar regionalnog okvira, sa nacionalnim, srpskim i hrvatskim, interesima unutar njega.¹²⁹

¹²⁷ Protocol No. 8, 28th June, 1878., (Hartslet, C. B., *The Map of Europe by Treaty*, 2743., 2780.).

¹²⁸ E. Radušić, *The Ottoman Wrong Horse?*, 185.

¹²⁹ M. Stojanović, *The Great Powers*, 278-279., 281.

5.3. Bosansko pitanje u Pariškom mirovnom ugovoru i Berlinskom kongresu

Posmatrajući konstalaciju sila tokom mirovnih ugovora, Pariški kongres 1856. je sklopljen kao posljedica ratnih operacija, poraza Rusije nakon rata sa Osmanskim carstvom. Sazivanju Berlinskog kongresa 1878. su prethodili interesi, posebno Britanije i Monarhije, kako ne bi zaživio sporazum nakon rusko-turskog rata, koji je završio iste godine, gdje je Rusija izašla kao pobjednik. Razlog djelovanja Monarhija i Britanija je bio u svrhu sprječavanja ruskog utjecaja na Balkanu austrougarskim rješenjem bosanskog pitanja. Velika Britanija je imala suprotstavljene interese sa Rusijom zbog pitanja moreuza. Zato bi se moglo reći da su oba sporazuma posljedica ratova, u kojima je Rusija na završila kao gubitnik.

Pariškim ugovorom 1856. je predviđena zaštita hrišćana od evropskih zemalja, da bi Rusija izgubila uticaj prethodnog zaštitnika i bila potpuni gubitnik zbog zajedničkog koncerta velikih sila usmjerenih protiv nje. Dok su se nakon 1878. tu formirale nacionalne države, koje su u početku bile pod uticajem Austro-Ugarske Monarhije, no njihovim oslobođenjem ostvarenim Berlinskim kongresom, se otvorio prostor za samostalno djelovanje u svrhu saradnje sa Rusijom. Austro-Ugarska Monarhija i Osmansko carstvo su predstavljali smetnju ruskim interesima, a nakon 1878., zbog problema na spoljnom političkom planu, ona nije imala velikog utjecaja na Balkan i bosansko pitanje. No to će se promijeniti nakon aneksije, kada se povećao antagonizam Srbije i Crne Gore prema Austro-Ugarskoj.

Velika Britanija je poslije Pariškog mirovnog kongresa 1856., bila za očuvanje osmanskog integriteta i suvereniteta, pa time i očuvanje Bosne i Hercegovine u njenim okvirima, ali i za poboljšanje hrišćanskog položaja putem reformi. Na Berlinskom kongresu ona je bila glavni zagovornik austrougarskog rješenja bosanskog pitanja, pomažući Monarhiju diplomatskim putem, protiv interesa Osmanskog carstva. Ovaj preokret britanske politike je uticao na rješenje bosanskog pitanja, jer bez njenog posredovanja, okupaciju bi bilo teže ostvariti. Njemačka je također tada bila podrška Monarhiji u Berlinu, koja je izarazito, bila za održavanje statusa *quo* zahvaljujući Bizmarkovoj politici među evropskim silama, aktuelnoj od 1856. godine.

Fenomen intervencije velikih sila je bio prisutan i na Pariškom kongresu, no 1878. je ta praksa postala standard djelovanja za ostvarenje njihovih interesa, koje su nastojale opravdati intervencijom, što se direktno odrazilo na bosansko pitanje. Na Pariškoj konferenciji 1856. se radilo o intervenciji zapadnih sila u svrhu zaštite svih hrišćana, posebno pravoslavnih, umjesto

Rusije. To je bio izgovor za miješanje u unutrašnje odnose Osmanskog carstva. Okupacija 1878. je označena kao diplomatska intervencija, nezvanično je bila vojna, s obzirom na oružani otpor domaćeg stanovništva u BiH. Pošto je intervencijsko djelovanje od 1878. dobilo viši nivo, to se nastojalo opravdati humanitarnim motivima prema “manje civilizovanim” narodima.

5.4. “Misija” Berlinskog kongresa i muslimansko pitanje

Muslimani na prostoru Bosne i Hercegovine, prije 1875., su za osmanske hrišćanske podanike i zapadne sile važili kao nosioci lokalne vlasti i posjednici najvećeg dijela zemlje koju je obrađivala hrišćanska raja. No taj viši sloj je predstavljao manjinu, preostalo muslimansko stanovništvo, u ovoj osmanskoj provinciji, je pripadalo većinskoj raji, koja je, za zapadno javno i političko mnijenje i lokalne hrišćane, predstavljalo osmansko naslijeđe. Na promjenu toka bosanskog pitanja je uticao stav zapadnih sila kojima je, tokom Velike istočne krize, u centru pažnje bio položaj osmanskih hrišćana.

Za vrijeme ustanka, od strane Zapada, nije bilo pitanja vezanih za osiguranje prava muslimana. Njihove prve zvanične garancije pojavile su se 1878. na Berlinskom kongresu. Došlo je do davanja prava vjerskim manjinama, kao rezultat zapadnog naslijeđa. Svoje djelovanje evropske sile su pravdale unošenjem političkog, ekonomskog, kulturnog angažmana u “mrak”, kao svojevrsno prevazilažnje primitivizma jednog naroda. U drugoj polovini 19.st., evropska superiornost je bila neosporna. Prava manjina ističu sile poput Francuske, Britanije i Njemačke. To je utjecalo na unutarnje rješenje bosanskog pitanja u okviru Austro-Ugarske, koja se trebala pobrinuti za svoje vjerske manjine, bez intervencije ostalih sila, jer se smatralo da je civilizacijski sposobna postići navedeno. Tako se Monarhija, u svojoj intervencijskoj misiji, zvanično vodila moralnim načelima,¹³⁰ kojima je prikrivala svoje imperijalističke apetite. Dok su države poput Srbije, Crne Gore, Bugarske, Rumunije, u tom smislu, bile pod kontrolom međunarodnih sila. Osmansko carstvo je, prema tom viđenju, bilo polucivilizacijsko, što se dokazivalo njegovim slabljenjem. Takvim intervencijskim odnosom Monarhije prema bosanskom pitanju, djelovalo se na muslimansko pitanje u njegovom unutarnjem, užem smislu. Time su bosanskim muslimanima obezbijedena osnovna politička i vjerska prava.¹³¹

¹³⁰ E. Radušić, “Berlin prije St. Germaina. (Prva) Normativna zaštita građana”, 58-61.

¹³¹ U novopriznatim državama, prema pripadnicima drugih vjerskih zajednica se odnosila normativna zaštita građanskih prava. Tu se misli na zahtjeve vođenja moralne i općepravedne spoljašnje politike. Takva prava su

Što se tiče okupacije, kao sredstva za postizanje austrougarskog rješenja bosanskog pitanja i oblika intervencije, Edin Radušić ističe da je ona bila humanitarna i vojna po svojoj suštini, te da je kao takva, drugačija od ostalih u 19.st., nije protiv masakra, ali jeste onog koji bi se mogao desiti. Karakter austrougarske okupacije je pomiješan sa njenim javnim i tajnim motivima: vojni i privredni interesi, britanski antiturski interesi, očuvanje evropskog mira.¹³²

Posljedice zločina od strane osmanske Vlade su bile te, da je nazvana barbarskom, što je bio rezultat rasističkog odnosa prema muslimanima, negativno utičući na muslimansko pitanje u BiH.¹³³ Na Balkanu su muslimani poistovjeđeni sa Osmanskim carstvom, ili su smatrani njihovim nasljednicima, što je rezultiralo protjerivanjem sa tih područja. Tako je na promjenu toka bosanskog pitanja, utjecao orijentalistički diskurs koji se negativno odrazio na muslimansko pitanje, na širem balkanskom području.¹³⁴

Muslimansko pitanje unutar austrougarskog rješenja bosanskog pitanja je završilo povoljno, u smislu osiguranja osnovnih političkih i vjerskih prava, s obzirom na cjelokupnu situaciju prema vjerskim manjinama u ostalim novoformiranim balkanskim nacionalnim državama. Zakon o manjini u Srbiji, Crnoj Gori i Rumuniji se nije poštovao.¹³⁵ Važno je napomenuti da svijest muslimana Balkana nije nacionalna, nego vjerska, (muslimanski identitet) što je utjecalo na njihovo iseljavanje.¹³⁶ To objašnjava nepostojanje osjećaja zajedničkog balkanskog muslimanskog identiteta, što se može povezati sa pitanjem balkanizacije, koje je istovremeno utjecalo na muslimansko pitanje u unutrašnjem, i bosansko pitanje u širem smislu. Zato je bosanskohercegovačkoj muslimanskoj političkoj eliti duže trebalo za formiranje zajedničke svijesti nacionalnog opredjeljenja.

isticana u kontekstu Istočnog pitanja i evropske brige, odnosno hrišćanske Evrope za hrišćane u Osmanskom carstvu. (E. Radušić, "Berlin prije St. Germaina. (Prva) Normativna zaštita građana", 53-57., 66-68.).

¹³² E. Radušić, „*Bosnian horrors*“, 194-202.

¹³³ D. Rodogno, *Against Massacre*, 4., 10-12.

¹³⁴ Fikret Karčić muslimansko pitanje problematizuje u kontekstu Istočnog pitanja u širem smislu, posmatra ga kao paradigmu za tumačenje historije muslimana do kraja 20. stoljeća. Pojam "Balkan" je zamijenio raniji naziv "Orijent" i "Bliski istok", koji su označavali balkanske zemlje pod osmanskom upravom. Krajem 20. st., mentalitet naroda i nacionalističkih elita Balkana se nije promijenio. Smatralo se da muslimane treba odstraniti kao strani element sa tog područja. Od 1912. do 1992. Karčić vidi nastavak Istočnog pitanja, i to u načinu organizovanja međunarodnih državnih politika, kao i drugim odnosima. No problem kontinuiteta se može vrlo dobro primijeniti i u kontekstu cjelokupnog bosanskog pitanja. (F. Karčić, „Istočno pitanje“, 16-23., 19-20.).

¹³⁵ Kemal Karpat, "Građanska prava muslimana Balkana", u: *Muslimani Balkana: Istočno pitanje u 20. vijeku*, ur. Munir Mujić/priredio Fikret Karčić, Centar za napredne studije, Sarajevo, 2014., 86, 90.

¹³⁶ Taj proces seoba je promijenio pasivni grupni muslimanski identitet, u dinamičniju političku svijest. (Kemal Karpat, "Hidžret iz Rusije i sa Balkana: Proces samoodređenja u kasnoj osmanskoj državi", u: *Muslimani Balkana: Istočno pitanje u 20. vijeku*, ur. Munir Mujić/priredio Fikret Karčić, Centar za napredne studije, Sarajevo, 2014., 77-78.).

Austrougarsko rješenje bosanskog pitanja se pravdalo civilizacijskom misijom. Ona se vodila orijentalističkim diskursom zapadnih sila prema Osmanlijama. Kao argument za intervenciju, navedeno djelovanje je služilo za osiguranje prava nacionalnim manjinama, vodeći se humanitarnim konceptom. U slučaju muslimanskog pitanja unutar bosanskog pitanja, su antiturski humanistički krugovi radili na ideji zaštite muslimanske manjine da bi dokazali moralnost svojih postupaka i opravdali imperijalističke interese. Takav koncept djelovanja je uticao na bosansko pitanje u unutrašnjem smislu, položaj muslimana unutar Austro-Ugarske, a kasnije i Kraljevine SHS.

5.5. Otpor austrougarskoj okupaciji

Berlinskim kongresom završena je jedna faza bosanskog pitanja koja je bila rezultat diplomatskih aktivnosti međunarodnih sila. No reakcije domaćeg stanovništva, posebno muslimanskog, na okupaciju Bosne i Hercegovine od Austro-Ugarske nije prošla nezapaženo. To je bio pokazatelj inicijative domaćeg stanovništva, njihove svijesti i raspoloženja, poduzimajući različite korake, ne prepuštajući vlastitu sudbinu stranim rješenjima. Ovim reakcijama domaće stanovništvo je pokazalo pokušaj rješavanja bosanskog pitanja u skladu sa svojim interesima. Najveći broj uticajnog lokalnog stanovništva je pripadao muslimanima, te je otpor novom poretku svjetskih sila bio potaknut od njih samih.

Vijest o okupaciji stigla je 3. jula 1878., prije završetka Berlinskog kongresa. Otpor domaćeg stanovništva su uglavnom predvodili domaći muslimanski prvaci, uz određen broj hrišćana. Tačno je da su bosansohercegovački muslimani izgubili povjerenje u osmansku vlast, no nisu bili spremni prihvatiti drugi strani režim, što pokazuje njihov organizovani oružani otpor. Britanski konzul u BiH, Edvard Frimen, je istakao da je to pokazatelj nužnosti prisilne okupacije radi provođenja reformi: „Porta je izgubila utjecaj kod muslimana u ovoj provinciji, da bi ih držali u pokornosti, to može učiniti samo velika vojna sila,¹³⁷ misleći na Monarhiju. Nezvanično je bilo poznato da su neki osmanski organi vlasti bili glavni agitatori za okupaciju. Frimen je zato pogrešno smatrao, da bi muslimani, obeshrabreni svojim gubicima, prihvatili

¹³⁷ Deputacija koja je zastupala muslimane, pravoslavce, katolike i jevreje iz Sarajeva, donijela je konzulu Frimenu zahtjev da Berlinskom kongresu proslijedi telegam u znak protesta protiv bilo koje strane okupacije zemlje, ali da su spremni na kontrolu mješovite Evropske komisije. Demonstracije su se dogodile još u Mostaru, Travniku i drugim gradovima pokrajine. (Rade Petrović, „Pokret otpora protiv austrougarske okupacije 1878. godine u Bosni i Hercegovini”, *Naučni skup: Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini [Sarajevo, 23. i 24. oktobar 1978]*, ur. Milorad Ekmečić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Vol. XLIII, br. 8., Sarajevo 1979., 32-33., 41.).

austrougarsku vlast. Nisu imali ni posebnu naklonost prema Monahiji „ali im je između anarhije i pripajanja Srbiji, Crnoj Gori, Austro-Ugarska zvučala kao malo zlo.” Pobuna protiv austrougarske okupacije je postepeno postala pobuna protiv osmanske vlasti. Stanovništvu je bilo poznato da osmanska Vlada učestvuje u pregovorima bez njihovog pristanka. Ne prepuštajući se takvom rješenju bosanskog pitanja oko kojeg bi se dogovorilo Osmansko carstvo i strane sile, domaće stanovništvo je činilo sve, što je u njihovoj moći, da drže stvari pod kontrolom, u pravcu kojem bi oni željeli. U tom trenutku glavna namjera većine lokalnih prvaka je bilo rješenje bosanskog pitanja u smislu njegovog autonomnog uređenja u okviru Osmanskog carstva. Moguća okupacija je rezultirala formiranjem Nacionalnog savjeta, 5. juna, sa članovima svih vjerskih povjesta. Vijeće je imenovalo Narodnu skupštinu, koja bi trebala predstavljati želje svih stanovnika Bosne i Hercegovine. Pokret je nastojao osigurati visok stepen administrativne autonomije od Osmanske države.¹³⁸

Stav osmanske vlasti prema okupaciji nije bio jedinstven. Kemal Karpat zaključuje da je gornji sloj osmanske administracije simpatizirao ustanak, ali ga nije otvoreno podržavao, jer bi to predstavljalo kršenje Berlinskog sporazuma. Sultan je uprkos formalnom odbijanju, podržao ustanak tajnom komunikacijom sa vrhovnim zapovjednicima i vjerskim poglavarima.¹³⁹ Kada su austrougarske trupe ušle na bosansku teritoriju, Austrougari su morali upotrijebiti između 82.000 i 300.000 vojnika.¹⁴⁰ Trebalo je 8 dana do sloma otpora okupaciji. Ove brojke pokazuju da je riječ o širokom narodnom pokretu, osim nekih pristalica okupacije, većine katolika i određenih pripadnika muslimanskih viših slojeva. Neki autori smatraju da je većina muslimana i pravoslavaca, donekle jevreja svih slojeva, bila u otporu.¹⁴¹

Otpor domaćeg stanovništva prema austrougarskoj okupaciji, pokazuje njihov pokušaj rješenja bosanskog pitanja, te svijest i potrebu lokalnih moćnika za autonomnijim uređenjem bosanskohercegovačkog područja od Osmanskog carstva. Na oružani otpor je utjecala svijest o

¹³⁸ Pravoslavci i muslimani nisu bili za austrougarsku okupaciju, ali njihov stav je bio da bi radije ostali pod osmanskim vlašću, što je služilo srpskoj dugoročnoj politici koja bi trebala dovesti do pripajanja Bosne Srbiji. Predstavnici muslimana, katolika i jevreja su sastavili izjavu o svojim pritužbama, predlagali su i peticiju evropskom kongresu, ali ih je Frimen odvratio od toga. (E. Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici*, 368.)

¹³⁹ Kemal Karpat, “Preparations for uprising in Bosnia and Herzegovina and Ottoman attitude”, *Naučni skup: Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini [Sarajevo, 23. i 24. oktobar 1978]*, ur. Milorad Ekmečić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Vol. XLIII, br. 8., Sarajevo 1979., 153-154.).

¹⁴⁰ R. Seton-Watson, *The role of Bosnia*, 25.

¹⁴¹ Stanovništvo Bosne i Hercegovine je tada činilo oko 400.000 pravoslavnih, 10.000 katoličog, 330.000 muslimanskog i 10.000 ostalog stanovništva. (R. Petrović, “Pokret otpora protiv austrougarske okupacije 1878.”, 65-66).

potrebi visokog stepena slobode domaćih lokalnih posjednika i nosioca vlasti, na ovom graničnom osmanskome području. Kako god, bosansko pitanje je već bilo riješeno pregovorima velikih sila i svaki pokušaj domaćeg stanovništva je bio uzaludan.

6. Aneksija Bosne i Hercegovine

Bosansko pitanje je mirovalo od Berlinskog kongresa do aneksije i Aneksione krize. Austro-Ugarska se, i pored uzimanja vlasti od Osmanskog carstva, u osnovi držala okupacionog mandata za Bosnu i Hercegovinu, te se politikom kulturne misije nastojala opravdati ostalim zapadnim silama. S tim u vezi je Andrašić je u samom planu okupacije na Berlinskom kongresu izlagao da se osiguranja mira i jednakosti ne može postići autonomnim rješenjem bosanskog pitanja. Kulturna misija u Bosni je bila samo usputno rješenje kojim bi se ostvario viši politički interes Monarhije, koja je željela spriječiti formiranje velike južnoslovenske države na Balkanu.¹⁴²

Andrašić je, kao predstavnik Austro-Ugarske na Berlinskom kongresu, potencirao civilizacijsku misiju prema ovoj osmanskoj provinciji, ističući je formalno kao glavni motiv okupacije. Monarhija, koja je sebe svrstala u red zapadnih sila, trebala je opravdati standard kulturne misije kojim su se vodile međunarodne sile u periodu zapadne superiornosti. Napredak je bio planiran u svim sferama društva, od industrije, infrastrukture, komunikacije, obrazovanja. Budući da je bosansko pitanje potrebno promatrati kroz prizmu imperijalizma i orijentalizma, koje su nametnule zapadne sile, uz njihovu kulturnu misiju, postavlja se pitanje da li se bosansko pitanje može posmatrati sastavnim dijelom tog sistema. No pomenuta teritorijalna bliskost i bojazan od rusko-srpskog interesa daju bosanskom pitanju drugačiji odnos od kolonijalnog. Kako god, Monarhiji je bio cilj pokazati rezultate ekonomskog i kulturnog uzdizanja jedne zaostale osmanske provincije. Glavni motiv takve civilizatorske misije bio je zadržavanje bosanskog pitanja u austrougarskom okviru. No za njeno sprovođenje bila je potrebna promjena mentaliteta domaćeg stanovništva u građansko društvo, zasnovano na ideji jednakosti. Istovremeno, idejom kulturne misije se radilo na ideji jačanja lojalnosti Monarhiji, posebno kroz obrazovni sistem, otvaranje škola namjenjenih za pripadnike sve tri vjerske zajednice. Međutim,

¹⁴² Robin Okey, *Taming Balkan Nationalism: The Habsburg „Civilizing Mission“ in Bosnia, 1878-1914.*, Oxford University Press, New York, 2007., 1.

iza toga se krilo ograničenje rasta srpskog i hrvatskog nacionalizma unutar bosanskog pitanja.¹⁴³ S obzirom na glavne političke namjere na Balkanu, Monarhija nije uspjela u svojoj nakani djelovanja u svrhu kulturnog unaprjeđenja Bosne i Hercegovine.

Na Berlinskom kongresu je jasno istaknuto pravo Austro-Ugarske na Bosnu i Hercegovinu, koje se odnosilo na njen ograničeni okupacioni mandat. Bilo kakva povreda ugovora velikih sila značila je promjenu uspostavljanje ravnoteže. Poznate su austrougarske težnje ka konačnom definiranju bosanskog pitanja u njenim rukama, u tu svrhu stvarali su se planovi za aneksiju. Takvo rješenje bosanskog pitanja bi izazvalo reakcije na međunaradnom planu, što je sprječavalo Monarhiju u svojim nakanama. Naime Austro-Ugarska je uživala podršku Njemačke. Germanski utjecaj je bio vidljiv u Osmanskom carstvu, posebno u ekonomskom smislu. Ova država je, promjenom britanske politike prema Osmanskom carstvu, zauzela njenu ulogu na Balkanu i Evropi. Rusija je, s druge strane, jasno pokazivala svoj balkanski interes, podržavajući Srbiju u svojim namjerama ostvarivanja prava nacionalnog samoodređenja. Njemačkom jačanju u Evropi su posebno bile protivne Britanija i Rusija, i svaki njen korak u tom pravcu bi vodio njihovom otvorenom sukobu i polarizovanju velikih sila u suprostavljene strane. Ostvarenje njemačkog utjecaja je bio ostvariv njenom podrškom austrougarskoj aneksiji Bosne i Hercegovine.

6.1. Pripremne aktivnosti

Pravni položaj Bosne i Hercegovine, 1878-1908., jeste okupacija na osnovu mandata sa odgovornošću uprave Habsburške monarhije. Njen međunarodno-pravni položaj je ostao nerješen.¹⁴⁴ Bosna i Hercegovina je zakonom iz 1879. i 1880. bila carinsko područje oba dijela Monarhije, koja su postala saglasna za upravu BiH, čime su polagale pravo na nju u političkom i ekonomskom smislu. To jasno pokazuje karakter austrougarske vlasti u BiH.¹⁴⁵ Dakle Monarhija je, pored političkih razloga – srpske ekspanzije, nastojala okupacijom na regionanom planu ostvariti ekonomske interese.¹⁴⁶ Objavom vojnog zakona 1881. je obezvrijeđen sultanov

¹⁴³ R. Okey, *Taming Balkan Nationalism*, vii-ix.

¹⁴⁴ Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.* Izdavačko preduzeće Svjetlost, Sarajevo, 29-31., 33-34.

¹⁴⁵ Hamdija Kapidžić, Kapidžić, Hamdija, "Položaj Bosne i Hercegovine za vrijeme austro-ugarske uprave (državnopravni odnosi)", *Prilozi*, 4., Institut za istoriju Radničkog pokreta, Sarajevo, 1968., 59-61.

¹⁴⁶ Dževad Juzbašić, "Aneksija i stavovi austrougarskih vojnih krugova prema upravljanju Bosnom i Hercegovinom", *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine [Sarajevo, 21. i 22. novembra*

suverenitet, što je izazvalo pobunu u Bosni i Hercegovini 1882., koja je brzo ugušena. To je zahtijevalo razmatranje modela austrougarske aneksije.¹⁴⁷

U svrhu približavanje konteksta odnosa koji je prethodio aneksionom rješenju bosanskog pitanja, potrebno je detaljnije analizirati neke važne aspekte: odnos austrougarske vlasti i domaće politike, djelovanje između Austro-Ugarske i Osmanskog carstva, te odnos Monarhije sa drugim velikim silama. Domaće stanovništvo, muslimansko i pravoslavno, očekujući konačno anektiranje Bosne i Hercegovine, je saradivalo protiv plana okupacije. Muslimani su željeli da zadrže sultanov suverenitet, dok su pravoslavci to uzimali kao privremeno rješenje.¹⁴⁸ Rastao je pokret za vjersku i prosvjetnu autonomiju kod pravoslavaca 1896. i muslimana 1899. godine.¹⁴⁹

Aneksiono rješenje bosanskog pitanja utjecalo je na odnos Austro-Ugarske sa Srbijom, čiji je vladajući režim u prvih desetak godine okupacije bilježio pozitivan odnos sa susjednom Monarhijom. No odnosi između ove dvije strane se mijenjaju izbijanjem carinskog rata 1903. godine. Austrija je bila u sukobu sa Ugarskom izgubivši kapital u odnosu na ostale sile, čime se okrenula ka ekonomskom iskorištavanju Balkana, što se nastojalo pojačati aneksijom. To je vodilo germanskom utjecaju na Monarhiju, protivno interesima Antante. Neke organizacije u Hrvatskoj su radile na autonomiji bez uticaja Austro-Ugarske, ali i saradnji sa Srbijom protiv vlasti.¹⁵⁰ Takve inicijative su vodile okupacionu vlast ka hitnom aneksionom rješenju bosanskog pitanja, kao djelovanju koje će dovesti do rješenja njegovih unutrašnjih teškoća. Rješenje bosanskog pitanja pojavljivalo se kao prvi korak ka sređivanju šireg južnoslovenskog pitanja od strane Austro-Ugarske Monarhije.

Početak prve decenije 20.st. je došlo do promjene odnosa stranih sila, pa time i ravnoteže odnosa na Balkanu. Posebno se ovo odnosi na promjenu politike Rusije, koja je poslije rata sa Japanom 1905., krenula ka ostvarenju svojih balkanskih interesa, sa glavnim ciljem otvaranja moreuza u Carigradu. Taj kontekst je djelovao na okretanje Srbije protiv Monarhije,

1988], ur. Milorad Ekmečić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Vol. XCIX, br. 29., Sarajevo, 1991., 35-36.

¹⁴⁷ Zijad Šehić, *Aneksiona kriza 1908-1909. u svjetlu evropske historiografije*, Filozofski fakultet, Sarajevo, 1991., 27-28.

¹⁴⁸ Milorad Ekmečić, "Aneksija Bosne i Hercegovine 1908. i istorijske posledice" *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine* [Sarajevo, 21. i 22. novembra 1988], ur. Milorad Ekmečić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Vol. XCIX, br. 29., Sarajevo, 1991., 10-11.

¹⁴⁹ M. Ekmečić, "Aneksija Bosne i Hercegovine", 10-11.

¹⁵⁰ Srbija se okrenula silama Antante – Francuskoj od koje je uzimala kredit za nabavku oružja. (Čedomir Popov, "Evropa Istočno pitanje", *Evropa i istočno pitanje (1878-1923): političke i civilizacijske promene: međunarodni naučni skup 9-11. decembar 1998.*, ur. Slavenko Terzić, Istorijski institut SANU, Beograd, 2001., 30-34.).

što je svukupno nagovještavalo važan korak ka slijedećoj prelomnici bosanskog pitanja – aneksiji i Aneksionoj ili Bosanskoj krizi.

Promjena odnosa u širem i užem kontekstu, među velikim silama i na Balkanu, je utjecala na promjenu društvenih odnosa unutar bosanskog pitanja. Tako je muslimansko vodstvo polako odustajalo od ideje djelovanja protiv aneksije sa pravoslavicima. Time se aneksiono rješavanje bosanskog pitanja prvi put ozvaničilo na sjednici predstavnika zajedničkih ministarstava Vlada Austrije i Ugarske. Dana, 1. decembra 1907., ministar vanjskih poslova Austro-Ugarske, Alojz Aehrenthal, je predlagao aneksiju Bosne i Hercegovine, naglašavajući da prava Monarhije na bosanskohercegovački teritorij proizilaze iz Berlinskog ugovora, historijskog kontinuiteta i osvajanja oružjem. Autoritet vlasti u BiH je bio sve manji, pa je Aehrenthal poveo publicističku kampanju protiv Srbije, u cilju da evropskoj javnosti pokaže miroljubivu politiku.¹⁵¹ Okupacionim mandatom se nije mogao ostvariti interes Monarhije, što je zahtijevalo ulazak bosanskog pitanja u novu fazu. Uzimajući u obzir ruske interese koji su prijetili Austro-Ugarskoj, bilo je pitanje vremena proglašenja i zvaničnog anektiranja Bosne i Hercegovine, na užtrb reakcija sila potpisnica Berlinskog kongresa.

Aehrenthalovim planovima aneksije je problem predstavljala reakcija Osmanskog carstva. Mladoturska revolucija, koja je izbila 25. jula 1908,¹⁵² je Aehrenthalu poslužila kao značajan povod i uzrok hitnog proglašenja aneksije, jer je postojala opasnost da se sazove osmanski Parlament koji bi tražio povratak Ustava iz 1876. i Bosanskog vilajeta Osmanskom carstvu, pošto bi Monarhija, kako je planirano, izvršila svoj okupacioni mandat. Austrougarski plan je bio da slobodnom odlukom ona izađe iz Sandžaka, što bi se shvatilo kao čin njene velikodušnosti prema Osmanskom carstvu.¹⁵³

Mladoturci su bili protiv austrougarskih nastojanja, ali su ipak pazili da bosanskim pitanjem ne destabiliziraju svoj režim, ne pogoršavajući odnose ni sa jednom silom.¹⁵⁴ Zato su pristali na aneksiju, jer su znali da nemaju dovoljno elemenata za otpor silom. Njihov uslov je

¹⁵¹ Zijad Šehić, “Aneksiona kriza 1908-1909. i njene posljedice na međunarodne odnose”, u: *Zbornik radova / Međunarodna konferencija: Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918.*, Sarajevo, 30. i 31. marta 2009., ur. Zijad Šehić, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2011., 56.

¹⁵² M. Ekmečić, “Aneksija Bosne i Hercegovine”, 18-19.

¹⁵³ M. Imamović, *Pravni položaj*, 185-187.

¹⁵⁴ Mladoturci su bosansko pitanje postavili pred osmanske političare i u štampi. Najavljeni su parlamentarni izbori u ovoj bivšoj provinciji, pošto je vraćen ustav iz 1876. koji se odnosio i na područje Bosne i Hercegovine. (Đorđe Mikić, “Bosna i Hercegovina između Austro-Ugarske i Turskog carstva u aneksionoj krizi 1908/1909.”, *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine [Sarajevo, 21. i 22. novembra 1988]*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1991., 191-192., 194.).

bio povlačenje austrougarskih trupa iz Sandžaka.¹⁵⁵ Za Aehrentala aneksija BiH je bila samo prvi korak, iza čega bi uslijedilo uništenje “srpskog revolucionarnog gnijezda.”¹⁵⁶ Aehrental je vršio pripreme za aneksiju u tajnosti,¹⁵⁷ pa kada je prijestolonasljednik Franc Josef doveden pred svršen čin, nevoljko je pristao na taj korak.¹⁵⁸ Tako se došlo do još jedne značajne prelomnice bosanskog pitanja, jednostranim djelovanjem određene političke struje, ne obazirući se na posljedice, usljed promjene ravnoteže evropskih sila, uspostavljene Berlinskim kongresom.

S obzirom na ekonomske i političke motive okupacije, logično je bilo očekivati aneksiju Bosne i Hercegovine. U toj namjeri Monarhija ne bi uspjela bez podrške Njemačke, s kojom se bila spremna suprotstaviti Britaniji i Rusiji. Tako je bosansko pitanje bilo polazna tačka rješavanja austrougarskog regionalnog, jugoslavenskog pitanja, čime će ono biti ponovo otvoreno, kao predmet rješavanja zapadnih sila. Aneksija će povećati antagonizam Srbije prema Monarhiji, što će uzrokovati kontrefekat koji je rezultirao 1919. godine. Tada su Srbi i ostali balkanski narodi bili odlučni ustati protiv imperijalističkih elemenata, i uz pomoć zapadnih sila su uspjeli u formiranju države, normativno uređene na principu narodnog samoopredjeljenja - Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Aneksija je dakle bila okosnica kojom se, u regionalnim i evropskom kontekstu, bosansko pitanje okrenulo ka jugoslovenskom regionalnom okviru.

6.2. Proglašenje aneksije i reakcije velikih sila

Austrougarski car Franc Josef je potpisao dokument o aneksiji Bosne i Hercegovine. U proglasu se ovaj čin pravdao uvođenjem Ustava, uz obaveznu garanciju građanskih prava i slobode domaćem stanovništvu Bosne i Hercegovine.¹⁵⁹ Zatim se tražilo priznanje aneksije od

¹⁵⁵ M. Ekmečić, *Aneksija Bosne i Hercegovine*, 21.

¹⁵⁶ Dž. Juzbašić, “Aneksija i stavovi austrougarskih vojnih krugova”, 38-39.

¹⁵⁷ Aehrental je u pregovorima sa Aleksandrom Izvoljskom, ministrom vanjskih poslova Rusije, uspio osigurati rusku saglasnost, ali uz uslov podrške po pitanju otvaranja moreuza za rusku crnomorsku flotu, čak i uz cijenu davanja Srbije. No to se nije desilo, čime Izvoljski nije dao saglasnost za aneksiju. (M. Ekmečić, *Aneksija Bosne i Hercegovine*, 19.); Aehrental je nastojao nagovoriti Bugarsku da proglasi nezavisnost početkom juna 1908., da se spriječi stvaranje jedinstvenog južnoslavenskog fronta, i pridobije za Monarhiju. Septembra 1908., u Budimpešti je dogovoreno da Austro-Ugarska anektira Bosnu i Hercegovinu, a Bugarska proglasi nezavisnost. (Z. Šehić, *Aneksiona kriza*, 57-59.).

¹⁵⁸ Dž. Juzbašić, “Aneksija i stavovi austrougarskih vojnih krugova”, 50.

¹⁵⁹ “Odlučio sam da prava svoje suverenosti kao i nasledna prava Mog doma učinim važećim i za Bosnu i Hercegovinu. Kao neizostavan cilj lebdi mi pred očima čvrsta odluka da stanovništvu Bosne i Hercegovine budu u punoj mjeri priznata i zagarantovana građanska prava. Pored slobode ličnosti veroispovjesti, poštivanja neprikosновенosti imovine, morala i običaja, prava domaćinstva, slobode i štampe, što je sve već zagarantovano. Neophodno je da se stave pod zakonsku zaštitu nezavisnost pravosuđa i prava na podnošenje peticija kao i na udruživanje i okupljanje.”; Pismo cara Franje Josifa o inkorporaciji Bosne i Hercegovine. 5. oktobar 1908. (M. Stojković, *Balkanski ugovorni odnosi*, 253-254.).

vladara Velike Britanije, Francuske, Njemačke, Rusije i Italije. Time su velike sile stavljene pred svršen čin, čime je izazvana velika diplomatska kriza. Britanija i Francuska su smatrale da se aneksijom mijenjaju odredbe Berlinskog ugovora, dok su Italija i Rusija izražavale nepovjerenje.¹⁶⁰

Sa proglašenjem aneksije bio je vezan akt o povlačenju austrougarskih trupa iz Novopazarskog sandžaka koji je do tada dijelio prostor Srbije i Crne Gore. Po sporazumu, Bugarska i Istočna Rumelija su 5. oktobra zbacile sultanov suverenitet i u Trnovu proglasile nezavisnu kraljevinu. Gubitak Istočne Rumelije za Osmansko carstvo je značilo povećanu opasnost na granici, a i mogućnost da Bugarska pojača svoj utjecaj u Makedoniji. Zbog toga je za Portu u prvom planu bila zaštita od agresivnih tendencija Bugarske, čime je aneksiono rješenje bosanskog pitanja nije u većoj mjeri pogađalo. Vilhem II, njemački car, je priznao aneksiju čime je Austro-Ugarska Njemačku nastojala iskoristiti kao sredstvo svoje politike na Balkanu, a Njemačka Austro-Ugarsku kao sredstvo svoje politike u Evropi, čime je Monarhija bila produžena ruka germanskog djelovanja, što nije išlo u prilog silama Antante.¹⁶¹

Ministar vanjskih poslova Velike Britanije, Edvard Grej, istakao je da njegova Vlada ne može prihvatiti otvoreno kršenje Berlinskog ugovora. Za Veliku Britaniju je Aneksiona kriza predstavljala mogućnost da ojača svoj utjecaj u Osmanskom carstvu, čime se zalagala da ono dobije odštetu za Bosnu i Hercegovinu.¹⁶² Francuska je unaprijed vidjela, da će u slučaju rata ona biti isključena, zato je Rusiji ostavljala slobodne ruke.¹⁶³ Aktivnosti nezadovoljnih organizacija u Osmanskom carstvu su bile u svrhu neprihvatanja aneksije, gdje je sve društvene slojeve zahvatilo protivaustrijsko raspoloženje.¹⁶⁴

Austrougarska namjera aneksije leži u njenom balkanskom interesu, suprotstavljajući se srpskoj nacionalnoj politici, preko aneksije Bosne i Hercegovine, što ukazuje na važnost bosanskog pitanja na Balkanu.¹⁶⁵ Osmansko carstvo je bilo za rješavanje bosanskog pitanja na evropskoj konferenciji.¹⁶⁶ Austro-Ugarska se zvanično odrekla prava na Novopazarski sandžak iz 1879. godine. Time je Osmansko carstvo priznalo aneksiju tj. prava suvereniteta cara F. Josefa u Bosni i Hercegovini. Zaključeno je da Austro-Ugarska izađe iz Sandžaka, te je ponudila

¹⁶⁰ M. Imamović, *Pravni položaj*, 189.

¹⁶¹ Z. Šehić, "Aneksiona kriza 1908-1909", 57-58., 65.

¹⁶² Z. Šehić, *Aneksiona kriza*, 73-75., 78., 80.

¹⁶³ Z. Šehić, "Aneksiona kriza 1908-1909", 56.

¹⁶⁴ Đ. Mikić, "Bosna i Hercegovina između Austro-Ugarske i Turskog carstva", 198.

¹⁶⁵ Z. Šehić, *Aneksiona kriza*, 97-99., 105.

¹⁶⁶ Đ. Mikić, "Bosna i Hercegovina između Austro-Ugarske i Turskog carstva", 201-202., 206-207.

Carigradu trgovinski sporazum i novčanu naknadu od 2,5 miliona funti. Sporazumom su se garantovala prava svih građana, sa posebnim osvrtom na bosanske muslimane, njihova prava jednakosti i vjerske slobode, jednako civilno i političko pravo, slobodu stanovanja i iseljavanja, poštivanje vakufskih prava itd.¹⁶⁷

Aehrental je poslao zahtjev Srbiji za prihvatanje aneksije ukidanjem člana 25. Berlinskog ugovora, budući da njen prethodni odgovor nije bio zadovoljavajući, usijedio je ultimatum od tri dana. To je bio vrhunac Aneksione krize, jer su u isto vrijeme poslana 63 bataljona i 15 dodatnih u Dalmaciju i Bosnu (ukoliko Srbija do 16. marta ne prihvati ultimatum stranih sila). Vojni krugovi u Beču su pripremali rat protiv Srbije u martu 1909. godine.¹⁶⁸ Ovdje je Njemačka odigrala važnu ulogu šaljući ultimatum Rusiji 1. marta 1909., što je ona prihvatila. To je utjecalo na priznanje aneksije od strane Srbije. Radilo se o ukidanju člana 25. Berlinskog ugovora. Nakon demarša predstavnika Rusije, Britanije, Francuske, Italije i Njemačke u Beogradu, marta 1909., srpska Vlada je dala Beču zadovoljavajuću izjavu. Nakon srpske note od 31. marta 1909., kao i velikih sila, o ukidanju člana 25. Berlinskog ugovora, Aneksiona kriza je završena, čime su priznata prava suvereniteta cara Franje Josifa na Bosnu i Hercegovinu.¹⁶⁹

Britanija, više nije imala velikog uticaja u Evropi, tako ni na rješavanje bosanskog pitanja. Bila je na strani Osmanskog carstva, iako suštinski to nije imalo značajnog efekta na rješenje Aneksione krize. Njenu ulogu je preuzela Njemačka, koja je podržavanjem austrougarske balkanske politike utjecala na bosansko pitanje. Rusija je ostala vezanih ruku, jer je jedan od razloga aneksije bio u svrhu smanjenja njenog uticaja na Balkanu. Osmansko carstvo je zahtijevalo bilaterani dogovor sa Monarhijom o uslovima aneksije, ali proglašenje nezavisnosti Bugarske je bosansko pitanje bacilo u drugi plan. Velikim silama je bilo u interesu rješenje diplomatske krize koja je izazvana neprihvatanjem stanja stvari od strane Srbije. Tako se može zaključiti da je Bosanska kriza izazvana najviše regionalnim interesima njenih istočnih susjeda.

¹⁶⁷ Austrijsko-turski ugovor o kompenzacijama za aneksiju Bosne i Hercegovine. 26. februar 1909. (M. Stojković, *Balkanski ugovorni odnosi.*, 262-263.).

¹⁶⁸ Mobilisan je Sarajevski korpus i u Bosnu upućeno 29 bataljona i 30.000 rezervista. (Đ. Mikić, "Bosna i Hercegovina između Austro-Ugarske i Turskog carstva", 207.).

¹⁶⁹ Z. Šehić, "Aneksiona kriza 1908-1909", 69-70.

6.3. Bosansko pitanje u Aneksionoj krizi – bosanskohercegovački i regionalni aspekt

Da bi se objasnio položaj bosanskog pitanja za vrijeme Aneksione krize u unutarnjem i regionalnom smislu, potrebno se dotaći konteksta koji je vezan za austrougarski okupacioni period. Područje Bosne i Hercegovine je tada bila formalno pod suverenitetom sultana, a stvarno pod austrougarskom krunom. Međutim, u političkom smislu, u Monarhiji su vladale nesuglasice oko okupiranog područja između Austrije i Ugarske. Time se bosansko pitanje, nalazilo u neodređenom položaju, između dvije suprotstavljane strane. Na koncu je zaključeno da se Bosnom i Hercegovinom upravlja kao odvojenim područjem (*corpus separatum*).¹⁷⁰ Obje Vlade Monarhije su, Ustavom i Saborom, izdejsvovala sebi utjecaj u zajedničkim poslovima vezanim za BiH. Ustav odnosno “Štatut” za Bosnu i Hercegovinu nije obezbijedio demokratski napredak zemlje, iako je doprinio njenom općem razvoju. Donesen na konfesionalno-socijalnoj osnovi, bio je podesan za unutrašnje suprotnosti.¹⁷¹ Način funkcionisanja austrougarske vlasti pokazuje njenu suštinsku politiku, gdje je bosansko pitanje služilo za ostvarenje političkih i ekonomskih interesa Monarhije, pa tek onda u svrhu djelovanja humanitarne misije.

Proglašenjem aneksije, bosansko pitanje je ponovo otvoreno među evropskim silama, kao objekt za rješavanje evropskih odnosa. Navedeni evropski sukob interesa nazvan je Bosanskom krizom. Pored otpora takvom činu, na međunarodnom polju, kriza odnosa je izbila i unutar bosanskog pitanja. Naime, opozicione strane, srpske i muslimanske organizacije, su pokrenule odlučne pokrete protiv aneksije,¹⁷² što je u dijelu domaće javnosti prihvaćeno kao “prodaja Bosne za 2, 5 miliona funti”.¹⁷³ Hrišćansko seljaštvo Bosne i Hercegovine je ukupno bilo nezainteresovano za ovu vijest. Srpskom građanstvu je to teško palo, ali je ono uglavnom ostalo mirno. Hrvatsko stanovništvo je aneksiju pozdravilo sa oduševljenjem. Oni ekstremnijeg pravca

¹⁷⁰ Ugari su bili za sprovođenje aneksije unutar dualističkog ustrojstva Monarhije isključujući svako trijalističko rješenje. Mađari su se pozvali na “ugarska historijska prava,” na Bosnu i Hercegovinu, na osnovu prava ugarske krune svetog Stjepana jer se Bosna nalazila u tituli ugarskih srednjovjekovnih kraljeva. Zahtjevi Beča su se temeljili na “austrijskim žrtvama u novcu i krvi.” (M. Imamović, *Pravni položaj*, 185.)

¹⁷¹ Zemaljska Vlada za Bosnu i Hercegovinu nije bila odgovorna bh Saboru, koji je bio sastavljen od domaćih političkih konfesionalnih predstavnika, ali nije imao nikakvu izvršnu vlast. (H. Kapidžić, *Položaj Bosne i Hercegovine za vrijeme austro-ugarske uprave*, 75.).

¹⁷² Đ. Mikić, “Bosna i Hercegovina između Austro-Ugarske i Turskog carstva”, 196-198.

¹⁷³ Tako je glavno muslimansko vodstvo u pokrajinama i emigraciji na čelu sa Ali ef. Džabićem, koji su zahtijevali autonomiju, predali memorandum predsjedniku mladoturskog parlamenta zahtijevajući da se to pitanje pokrene, no bezuspješno. (M. Ekmečić, *Aneksija Bosne i Hercegovine*, 19., 27.).

su se nadali priključenju Bosne i Hercegovine Hrvatskoj. Više južnoslavenskih političara u Monarhiji je u aneksiji Bosne i Hercegovine vidjelo put prema trijalizmu.¹⁷⁴ Na većinu muslimanskog stanovništva aneksija je djelovala zaprepaštajuće, budući da je riječ o anektiranju od strane hrišćanskog vladara. Muslimani su u praksi bili izloženi netoleranciji katoličkih državnih i crkvenih vlasti,¹⁷⁵ iako su im prava bila zagarantovana.¹⁷⁶ Bez obzira na formalno priznanje sultanovog suvereniteta, u muslimanskoj zajednici, aneksija je dočekan sa velikim valom iseljavanja, koji je znatno utjecao na unutrašnju promjenu bosanskog pitanja, u društvenom smislu. Time se stiče uvid u slojevitost odnosa različitih vjerskih skupina, unutar bosanskog pitanja, prema vladajućem režimu.

Iseljavanje muslimana nakon aneksije je bio pokazatelj nade ovog dijela bosanskohercegovačkog stanovništva, u privremenost okupacije. To je bio posljednji, ujedno i najveći talas iseljavanja iz Bosne i Hercegovine za vrijeme austrougarske uprave,¹⁷⁷ koji je trajao od 1909. do 1911. godine. Stanovništvo, uglavnom muslimansko, je migriralo na osmansko područje. Uzroci se mogu tražiti u privrednim, ekonomskim, religioznim razlozima i nezadovoljstvu zbog aneksije, jer su se nadali restauraciji osmanske vlasti, koja je sprovodila organizovanu propagandnu politiku naseljavanja, u svrhu jačanja preostalog evropskog dijela Osmanskog carstva.¹⁷⁸ To pokazuje kako se muslimansko pitanje unutar bosanskog pitanja našlo

¹⁷⁴ Alojz Ivanišević, "Konfesionalna dimenzija aneksijske krize", *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine [Sarajevo, 21. i 22. novembra 1988].*, ur. Milorad Ekmečić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Vol. XCIX, br. 29., 1991., 333., 335., 337.

¹⁷⁵ Ever Redžić, "Politička kretanja među Muslimanima Bosne i Hercegovine za vrijeme Prvog svjetskog rata", *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine [Sarajevo, 21. i 22. novembra 1988].*, ur. Milorad Ekmečić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Vol. XCIX, br. 29., 1991., 209.

¹⁷⁶ "Osobama koje stalno ili privremeno borave u Bosni i Hercegovini biće zajamčena, kao i ranije, sloboda ispovijedanja i praktičnog vršenja muslimanskog kulta. Muslimani će i dalje uživati ista građanska i politička prava, kao i svi stanovnici Bosne i Hercegovine koji pripadaju drugim verama. U javnim molitvama muslimana i dalje će se spominjati ime Njegovog Carskog Veličanstva Sultana kao i Kalifa. Prava verskih fonadacija (vakufa) biće poštovana i neće se praviti nikakve smetnje u odnosima muslimana sa njihovim verskim poglavarima, koji će biti zavisni Šeik-ul-Islamata u Carigradu i od njega postavljenog Reis-ul-uleme." Austrijsko-turski ugovor o kompenzacijama za aneksiju Bosne i Hercegovine, 26. februar 1909. (M. Stojković, *Balkanski ugovorni odnosi*, 263.).

¹⁷⁷ U statistici iseljavanja od strane režima od 1883., se navodi da je od 1878-1918. iseljeno 63.000 stanovnika. No određeni autori navode mnogo veću cifru. Enes Pelidija i Mustafa Imamović ističu da je u navedenom periodu više od 180.000 iseljenih. (Safet Bandžović, "Demografska deosmansizacija Balkana i kretanja bosanskohercegovačkih muhadžira (1878-1914)", *Zbornik radova / Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918., održana u Sarajevu, 30. i 31. marta 2009.*, ur. Zijad Šehić, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2011., 221.).

¹⁷⁸ Režimska vlast je radila na njegovom suzbijanju, sankcionisanjem osmanskih agitatora i podstrekača. Iseljenici su najviše pripadali slobodnim seljacima i siromašnima. Zbog nedovoljnih sredstava osmanske vlasti i loših uvijeta u novonaseljenim područjima, mnogi su se vratili nazad, što je uticalo na slabljenje iseljeničkog pokreta i njegovo gašenje 1912. godine. Od 1909. do 1911. ukupno se iselilo 30.341 muslimana. Tokom 1910. na 1000 stanovnika se

kao objekt neuspjelog projekta osmanske zvanične politike naseljavanja, u svrhu jačanja osmanske Evrope. No migracije muslimana generalno, još od okupacionog perioda 1878., su oslabile muslimanski faktor, u demografskom smislu, što će unutar bosanskog pitanja, kasnije utjecati na njihovu angažiranost u političkom djelovanju.

Aneksiona kriza u regionalnom smislu, je bila produkt političkog djelovanja Srbije i Crne Gore, jer se aneksionim rješenjem bosanskog pitanja stalo na put srpskom političkom pokretu.¹⁷⁹ Protestna nota Srbije ističe rušenje Berlinskog ugovora od Monarhije, očekujući da će potpisnice učesovati u njegovom vraćanju, uz kompenzacije u njenu korist.¹⁸⁰ Bosansko pitanje je tada, u regionalnom smislu, bilo predmetom interesa Srbije i Crne Gore koji su se pozivali načelom narodnog samoodređenja, što je razlog njihovog isticanja povrede prava od strane Monarhije. No velikim silama u suštini je bilo u interesu smirivanje diplomatske krize u Evropi, sputavanjem srpskih regionalnih nastojanja. Dakle, povlačenjem garnizona iz srpsko-crnogorskog međuprostora se vratilo srpsko pitanje u evropsku politiku, a koje je usko vezano za bosansko pitanje, jer predstavlja pitanje narodnosti, teritorijalnog proširenja na Bosnu i Hercegovinu, tj. izlaza Srbije na Jadran i spajanje sa Crnom Gorom. Srpsko pitanje je postalo problem opstanka Austro-Ugarske kao sile, zbog ruskog interesa na Balkanu, što je vodilo pitanju evropske ravnoteže sila.¹⁸¹ Jovan Cvijić, tadašnji historičar i političar, je smatrao da je bosansko pitanje važno za rješavanje srpsko-hrvatskog, time i jugoslovenskog pitanja. Aneksija je značila preokret u shvatanju i metodama borbe za oslobođenje.¹⁸²

Politika Crne Gore je utjecala na bosansko pitanje, još od hercegovačkog ustanka 1875. godine. Poslije Berlinskog kongresa je postala nezavisna, sa jasnim nacionalnim tendencijama prema hercegovačkoj teritoriji s obzirom na geografsku bliskost i upućenost pravoslavlja ka tom području. Zato ne čudi što je aneksija izazvala ogorčenje javnosti u Crnoj Gori. Knez Nikola je

iselilo 27 što je negativno uticalo na demografski razvoj muslimana, koji je ukupno štetio privrednom razvoju Bosne i Hercegovine. ("Tomislav Kraljičić, "Iseljavanje iz Bosne i Hercegovine nakon aneksije", *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine [Sarajevo, 21. i 22. novembra 1988]*, ur. Milorad Ekmečić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Vol. XCIX, br. 29., 1991., 285-289.)

¹⁷⁹ Č. Popov, "Evropa i Istočno pitanje", 36.

¹⁸⁰ Protestna nota Srbije velikim silama povodom aneksije Bosne i Hercegovine, 7. oktobar (24. septembar) 1908. (M. Stojković, *Balkanski ugovorni odnosi*, 255-256.)

¹⁸¹ Ljiljana Aleksić-Pejković, "Berlinski ugovor kao međunarodni okvir spoljne politike Srbije", *Evropa i istočno pitanje (1878-1923): političke i civilizacijske promene: međunarodni naučni skup 9-11. decembar 1998.*, ur. Slavenko Terzić, Istorijski institut SANU, Beograd, 2001., 112-114., 121.

¹⁸² Vladimir Stojanović, "Srpski naučnici o aneksiji", *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine [Sarajevo, 21. i 22. novembra 1988]*, ur. Milorad Ekmečić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Vol. XCIX, 1991., 130-131, 134-136.

pod pritiskom javnosti uputio protestnu notu drugim silama,¹⁸³ uz priznanje aneksije austrougarskom poslaniku. Crnogorska javnost, ali i njeni politički krugovi su bili za vođenje nacionalnog rata protiv Monarhije.¹⁸⁴ To pokazuje tajni sporazum Srbije i Crne Gore tokom Aneksione krize, vođeni zajedničkim interesima narodnog oslobođenja koji je podrazumijevao uplitanje u bosansko pitanje,¹⁸⁵ te su svojim regionalnim tendencijama uzrokovali Bosansku krizu. Takva konstalacija susjednih kneževina je dovela do rata protiv Osmanskog carstva 1912., uz negativan odnos prema Monarhiji što je bio uvod u Prvi svjetski rat.¹⁸⁶

Aneksiona kriza je pokazala svu slojevitost bosanskog pitanje u smislu njegovih društvenih odnosa. Došlo je do negodovanja domaćeg pravoslavnog i muslimanskog stanovništva. Međutim u unutarnjem smislu bosansko pitanje, tokom Aneksione krize, je utjecalo na muslimansko pitanje i međusobne konfesionalne političke odnose. Bosansko pitanje je aneksijom trebalo biti konačno riješeno u austrougarskom okviru, no uz veliku cijenu koje se Monarhija pribojavala. Povlačenjem garnizona iz srpsko-crnogorske tampon zone, Novopazarskog sandžaka, je vodilo ostvarenju srpskih regionalnih interesa, prijeteći opstanku Austro-Ugarske na Balkanu. To se nastojalo ostvariti vojnim putem - Balkanskim ratovima, što je bio uvod u Prvi svjetski rat. Poslije će sudbina bosanskog pitanja iz domena međunarodne diplomatije, preći ka rješavanju, u ovisnosti o regionalnim interesima. Moglo bi se zaključiti da ovaj ishitreni potez nije bio rezultat cjelokupne vladajuće strukture Monarhije, nego određenih političkih krugova, potaknutih proglašenjem Mladoturskog Ustava.

6.4. Posljedice Aneksione krize na bosansko pitanje

Aneksijom nije bilo riješeno bosansko pitanje, problemi na Balkanu su posmatrani kao općeevropski, što je djelovalo na međunarodne odnose velikih sila i potcrtavanje suprotnosti u Evropi. Na bosansko pitanje je, u regionalnom smislu, utjecalo jačanje antiaustrijske srpske politike, što je doprinijelo oslobodilačkom pokretu naroda. Obnovio se utjecaj Rusije prema bosanskom pitanju, u regionalnom, balkanskom i evropskom kontekstu, koji je posebno vidljiv

¹⁸³ Luka M. Vukčević, "Aneksija Bosne i Hercegovine 1908-1909. godine i Crna Gora" *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine [Sarajevo, 21. i 22. novembra 1988]*,.; ur. Milorad Ekmečić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Vol. XCIX, br. 29., 1991., 246-249, 250-251., 253-255., 260.)

¹⁸⁴ M. Ekmečić, *Aneksija Bosne i Hercegovine*, 26.

¹⁸⁵ (Tajni) Ugovor između Srbije i Crne Gore, Beograd 24. oktobar 1908. (M. Stojković, *Balkanski ugovorni odnosi*, 259-260.).

¹⁸⁶ Mihajlo Vojović, "Ideja balkanskog saveza u srpskoj političkoj misli krajem 19. i početkom 20. stoljeća", *Evropa i istočno pitanje (1878-1923): političke i civilizacijske promene: međunarodni naučni skup 9-11. decembar 1998.*, ur. Slavenko Terzić, Istorijski institut SANU, Beograd, 2001., 194-197.

za vrijeme Aneksione krize. Ruskim vojnim jačanjem je došlo do obrazovanja balkanskog saveza. U Bosni i Hercegovini, Austro-Ugarska nije ostvarila svoju ekonomsku, administrativnu niti prosvjetnu ideju, što je pojačalo otpor domaćeg stanovništva.¹⁸⁷ Poslije aneksije, borba između dva dijela Monarhije će imati dominantan utjecaj na bosansko pitanje u unutarnjem smislu, produbivši, istovremeno, krizu dualizma ove sile. Diplomatski uspjeh Austro-Ugarske i Njemačke je ocijenjen, od većine historičara, kao “Pirova pobjeda”, sa katastrofalnim posljedicama, stvorivši krizu u odnosima evropskih sila.¹⁸⁸

Austro-Ugarska je sa Njemačkom postala važan faktor u međunarodnom odnosu velikih sila. Tokom trajanja Aneksione krize, utjecaj Velike Britanije na bosansko pitanje, nije bio presudan. U prvom planu su bili njeni interesi u Osmanskom carstvu, gdje je nastojala ojačati anglofilsku nastrojenost mladoturskog režima, nastojeći očuvati Antantu koju je Njemačka pokušavala razbiti. To je dovelo do toga da se početni austro-ruski karakter krize pretvorio u britansko-njemački sukob. Ključnu ulogu za bosansko pitanje, umjesto britanske politike, imao je germanski utjecaj, kao dio njenog šireg balkanskog interesa. Time je Balkan postao nemirno područje za diplomatske borbe, odakle je potekao povod Velikog rata. Evropa je 1909. bila podijeljena na dva suprotna tabora.¹⁸⁹ Bosansko pitanje, unutar južnoslovenskog okvira, je aneksijom internacionalizirano, i postalo povodom sukoba evropskih sila.

6.5. Uticaji promjene konstalacije sila (1878-1908.) na bosansko pitanje

Glavne aktivnosti vezane za rješavanje bosanskog pitanja su izazvane djelovanjem velikih sila, sa imperijalističkim težnjama. To je rezultiralo Berlinskim kongresom gdje je Austro-Ugarska nastojala ostvariti regionalne balkanske ciljeve. Sudbina bosanskog pitanja poslije okupacije se može posmatrati donekle sa aspekta žrtve kolonijalnog odnosa jedne imperijalne sile u pokušaju. Da bi osigurala svoj odnos prema Bosni i Hercegovini, Austro-Ugarska je radila na uspostavljanju aneksije.

Ruski utjecaj na Balkanu, preko Srbije, kao središtu njenih pristalica, je bio usmjeren na područje Bosne i Hercegovine u okviru Austro-Ugarske. Time je bosansko pitanje bilo predmetom trvenja suprotstavljenih evropskih interesa. Konstalacija sila na Berlinskom kongresu,

¹⁸⁷ A. Teylor, *Habsburška Monarhija*, 192.

¹⁸⁸ Ovog puta nije došlo do rata jer je Rusija zbog unutrašnjih i spoljnih slabosti morala izbjeći oružani sukob, što je omogućilo Njemačkoj da rješi krizu. (Z. Šehić, *Aneksiona kriza*, 138-139., 141., 143-144.).

¹⁸⁹ Ibidem, 145-148.

u odnosu na period aneksije, je bio znatno drugačiji. Britanija je bila izolovana od evropskih tokova i na koncu nije mogla uticati na odluku o aneksiji, koju je Njemačka podržavala i time zamijenila njenu presudnu ulogu u Evropi iz 1878., što se direktno odrazilo na bosansko pitanje na Balkanu, pri čemu se stvorio polaritet odnosa sila u evropskom kontekstu. Uloga Srbije, na regionalnom nivou se može posmatrati, od njenog pomirljivog odnosa prema Monarhiji, poslije 1878., preko početka nemira koji su počeli 1903., izbijanjem Carinske krize, do aneksije koja je izazvala oštre antiaustrijske reakcije njenih političara i javnosti. To je rezultiralo vojnim pripremama, koje su u praksi predstavljale opasnost za austrougarsko rješenje bosanskog pitanja.

Evropske krize, koje su poticale sa Balkana, su svoj korijen imale u samoj prirodi bosanskog pitanja. Tako se može praviti komparacija posljedica Velike istočne i Bosanske krize u diplomatskom smislu. Obje obilježava isti problem, u balkanskom i evropskom kontekstu, a koji je suštinski vezan za polaritet odnosa Rusije i zapadnih sila. Velika istočna kriza je privremeno riješena intervencijom zapadnih sila, tj. dogovorom na Berlinskom kongresu. Tu je bosansko pitanje na Balkanu riješeno bilo kakvog ruskog utjecaja, ali koji postaje vidljiv pred samu aneksiju. Bosanska kriza je završena zvaničnim priznanjem aneksije od stranih sila i Srbije. No to nije riješilo ravnotežu velikih sila, koje se nisu mogle pomiriti sa novom promjenom njihovih odnosa. Takvo stanje će tek biti riješeno poslije Prvog svjetskog rata 1919. godine.

7. Jugoslavensko rješenje bosanskog pitanja

7.1. Austrougarska politika u Bosni i Hercegovini pred izbijanje Prvog svjetskog rata

Aneksija Bosne i Hercegovine je pokazala da velike sile nemaju interes za mješanje u bosansko pitanje na Balkanu, ukoliko bi takvo miješanje moglo dovesti do sukoba među njima. Zvanična politika Srbije i njeno javno mnijenje je bilo oštro protiv aneksionog rješenja bosanskog pitanja, pa su različite organizacije u toj zemlji širile nacionalnu ideju i djelovale na ujedinjenje Bosne i Hercegovine sa Srbijom. Ideja jugoslavenskog ujedinjenje postaje sve dominantnija u Prvom svjetskom ratu, u čijem sastavu je predviđena Bosna i Hercegovina, čime će bosansko pitanje ući u novu fazu rješavanja. Od tada ono postaje predmet rješavanja regionalnih interesa. Tim više, što se najzainteresiranija strana, Srbija, našla na pobjedničkoj strani u Prvom svjetskom ratu. No potrebno je objasniti okolnosti i korake koji su doveli do toga.

Poslije okončanja Skadarske krize iz maja 1913., zajednički ministar finansija, Leon Bilinski, i šef Zemaljske Vlade, Oskar Potiorek, su isticali neophodnost spremanja za mogući Veliki rat. Prije toga Bilinski je insistirao na privrednom, nacionalnom i političkom jačanju BiH. Potiorekov plan je bio priključenje Dalmacije Bosni i Hercegovini, kako bi u svojim rukama koncentrisao vojnu i civilnu vlast.¹⁹⁰ No sve je to ostalo u domenu austrougarskih nagađanja, koja nisu u konačnici utjecala na bosansko pitanje.

U periodu poslije aneksije do Prvog svjetskog rata, u političkim krugovima Monarhije i Srbije, radilo se na pripremama za moguće sukobe. Austrougarska Vlada je nastojala mudro djelovati, kako bi ojačala odnose sa Srbijom i učvrstila nacionalnu politiku u Bosni i Hercegovini. Unutrašnji odnosi poslije aneksije su bili pogoršani, posebno između muslimana i pravoslavaca, otvaranjem agrarnog pitanja i izbijanjem Balkanskih ratova.¹⁹¹ Bosansko pitanje, u unutrašnjem smislu, nije išlo u korist Austro-Ugarske. Vladajuća politika prema muslimanima se promijenila, pokušajem rješenja agrarnog pitanja, što je bilo protiv njihovih interesa.¹⁹²

7.2. Utjecaj velikih sila na jugoslavensko rješenje bosanskog pitanja

Jugoslovensko okupljanje se smatralo uslovom opstanka i svojevrсна brana od germanskog imperijalizma.¹⁹³ Ideja jugoslavenskog ujedinjenja ima svoju dublju historijsku pozadinu, međutim na širenje takve ideje u Bosni i Hercegovini, u periodu od aneksione krize do Prvog svjetskog rata, je znatno uticao politički omladinski pokret.¹⁹⁴ Austrougarska Vlada je radila na sankcionisanju takvih aktivnosti.¹⁹⁵

¹⁹⁰ Do samog izbijanja rata, austrougarski političari su znali da će Srbija propagandno djelovati u BiH, Dalmaciji, banskoj Hrvatskoj i južnoj Ugarskoj, pokušavajući pripremiti teren za budući rat. Potiorek je radio na sprječavanju ujedinjenja Južnih Slavena. (Dž. Juzbašić, "Aneksija i stavovi austrougarskih vojnih krugova", 73-74., 76.).

¹⁹¹ E. Redžić, "Politička kretanja među Muslimanima", 218.

¹⁹² Dž. Juzbašić, "Aneksija i stavovi austrougarskih vojnih krugova", 78-80.

¹⁹³ Uzor su vidjeli u ujedinjenju Italije i Njemačke. Imali su bojazan od nadolazećeg austrougarskog i germanskog uticaja. Postojali su različiti oblici ujedinjenja još iz 19. stoljeća. (Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije: 1918-1988*, I, Beograd: Nolit, 1989., 3-4, 6-7., 28.).

¹⁹⁴ Nacionalističke organizacije su povećavale napetosti tokom političke krize. Watson navodi kako je Mlada Bosna tu imala veliku ulogu. Njihov cilj se vidio prema posljednjim riječima Gavrila Principa, pred atentat: "Prepuštam srpstvu da me osveti." Tako je djelovala organizacija koja je izvela atentat. Dakle Monarhija je bila suočena sa rezgranatim pokretom, na koji je Srbija gledala blagonaklono. (R. Seton-Watson, *The role of Bosnia*, 34.).

¹⁹⁵ Pokret je oblikovan još od 1908. kongresom srpske, hrvatske i slovenske omadine u Pragu. Djelovali su kao radikalnije organizovana snaga. U radikalnije metode su spadali atentati. Tako su sankcionisani neki sarajevski gimnazijalci, npr. koji su se borili za ujedinjenje Jugoslavije, kao uslova za nacionalno očuvanje zbog agresivnog djelovanja germanskog elementa. (Milan Vukmanović, "Politička strujanja u redovima omladine Bosne i Hercegovine u vrijeme Aneksione krize i poslije nje", *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i*

Prvi zvanični dokument koji govori o ujedinjenju jugoslovenskih naroda u jednu državu, tokom Prvog svjetskog rata je Niška deklaracija, krajem 1914., od strane Vlade Kraljevine Srbije, na čelu sa Nikolom Pašićem. Podrazumijevala je srpsko, hrvatsko i slovensko ujedinjenje. Time se nastojalo jače suprostaviti Austro-Ugarskoj.¹⁹⁶ Isticanjem interesa srpskog naroda se naslućuje tendencija Vlade Srbije ka ujedinjenju, kao budućeg pijemontskog središta Jugoslavije. To je nastojala ostvariti centralističkim uređenjem nove države, gdje bi bosansko pitanje postalo objekt jugoslavensko-srpskog pitanja.

Na samostalno jugoslovensko ujedinjenje su utjecale zapadne sile tokom Prvog svjetskog rata. No takvo stanje stvari nije obećavao Londonski ugovor, 1915. godine. Ovom prilikom su Italiji saveznice obećale dio zapadne Dalmacije, i većinu priobalnih otoka.¹⁹⁷ Do pred kraj rata, saveznice nisu imale u vidu raspad Monarhije. Dakle za velike sile, stvaranje Jugoslavije je tada bilo neizvjesno. Monarhija je, održavanjem bosanskog pitanja u svojim rukama, vidjela glavni način sprječavanja jugoslavenskog ujedinjenja. No tek poslije poraza Austro-Ugarske, 1917., saveznice su logično rješenje vidjele u jugoslovenskom okviru, koji bi bio formiran na principu narodnog samoopredjeljenja.¹⁹⁸

Krfskom deklaracijom, potpisanom između Srpske Vlade i Jugoslavenskog odbora krajem 1917., prihvaćeno je ujedinjenje jugoslovenskih naroda u nacionalnu i nezavisnu državu, prema načelu narodnog samoopredjeljenja, monarhističkog uređenja države pod vlašću dinastije Karađorđevića. Sa posebnim aspektom zajedničke borbe protiv imperijalističkih sila. Buduće funkcionisanje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, kao okvira za rješenje bosanskog pitanja, se time organizuje kao ustavna, demokratska i parlamentarna monarhija.¹⁹⁹ Razlog zašto je Pašić prihvatio ovom prilikom jugoslavensko, a ne srpsko ujedinjenje, određujući time automatski i sudbinu okvira bosanskog pitanja, leži u Oktobarskoj revoluciji u Rusiji, čime je Srbija izgubila

Hercegovine [Sarajevo, 21. i 22. novembra 1988], Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1991., 318-323.).

¹⁹⁶ Niška deklaracije. Izjava Vlade Kraljevine Srbije. Niš. 7. decembra 24. novembra 1914. (Branko Petranović-Momčilo Zečević, *Jugoslavija: 1918-1988: tematska zbirka dokumenata*. Beograd: Rad, 1988., 32.).

¹⁹⁷ Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 120-121.

¹⁹⁸ Dejan Đokić, *Vek Jugoslavije: Kako i zašto su Srbi, Hrvati i Slovenci stvorili zajedničku državu*, Goldsmiths, Univerzitet u Londonu, 2018., 29-30.

¹⁹⁹ Krfska deklaracija. 30/7. jula 1917. (Petranović; Zečević, *Jugoslavija: 1918-1988.*, 61-63.); Jugoslavenski odbor predstavlja zajednicu Slavena unutar Austro-Ugarske, osnovan u emigraciji sa sjedištem u Londonu, te uredima u drugim evropskim prijestolnicama. Radili su tokom rata na ujedinjenju sa Srbijom i Crnom Gorom.

njen diplomatski poticaj. Uz to, 1917. je Austro-Ugarska nastojala postići separatan mir sa Antantom, čime je Pašić morao riješiti barem sukobe sa Jugoslovenskim odborom.²⁰⁰

Nasuprot težnjama srpske političke elite, pod vodstvom Pašića, ka dominaciji unutar buduće državne strukture, jugoslovensko pitanje se nastojalo riješiti stvaranjem individualnih nacionalnih identiteta, čemu je išao u korist kontekst, u širem evropskom, pa i globalnom smislu.²⁰¹ Konferencija na Krfu je trajala od 15. juna do 20. jula 1917., a rasprave su trajale u vezi federalističkog ili centralističkog uređenja buduće države. Ante Trumbić, predsjednik Jugoslovenskog odbora u inostranstvu, se zalagao u suštini za jedinstvo u svrhu vanjske politike, ali sa većim stepenom autonomije. Nikola Pašić, predsjednik srpske Vlade, je odbijao federalizam, zalažući se za centralističko uređenje, što je pravdao razvijenijim srpskim nacionalnim osjećajem, čime stanovništvo ne bi prihvatilo navedeni prijedlog. Odlučeno je da će o državnom uređenju odlučivati ustavotvorna skupština nakon ujedinjenja.²⁰²

Krfska deklaracija predstavlja prvi zvanični akt, koji pokazuje međusobni dogovor srpske Vlade i Narodnog odbora Slovenaca, Hrvata i Srba pod vlašću Austro-Ugarske Monarhije. Ispred Bosne i Hercegovine nisu bili svi inicijatori dogovora oko ujedinjenja, bez prisustva predstavnika muslimana, koji su suštinski bili protivni ovoj ideji – ujedinjenju unutar samostalne jugoslavenske države izvan okvira Monarhije. Tako je bilo i na Majskoj deklaraciji, krajem maja 1917., gdje je u bečkom Parlamentu iznesen zahtjev za ujedinjenjem Slovenaca, Hrvata i Srba u samostalno državno uređenje, pod vodstvom Habsburške Monarhije, u čijem sastavu bi bila Bosna i Hercegovina.²⁰³ Ova deklaracija, nije bila u skladu sa programom Jugoslovenskog odbora. Svakako sve političke snage nisu imale isti odnos prema tim deklaracijama, što će pojačati razlike u koncepcijama budućeg državnog uređenja.²⁰⁴

Na bosansko pitanje unutar balkanskog područja, je uticao odnos velikih sila, posebno, Sjedinjenih Američkih Država, Britanije i Francuske, prema ruskim, njemačkim i italijanskim ambicijama. Naime, podržavanje Jugoslovenske države, zajedno sa blokom novoformiranih

²⁰⁰ I. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 123.; Postojale su razlike u poimanju ujedinjenja između regenta Aleksandra, koji je radio na “oslobođenju i ujedinjenju sve naše neslobodne braće Srba, Hrvata“, iz Niške deklaracije, nasuprot djelovanju Pašića koji je 1916. propagirao ujedinjenje i oslobođenje svog srpskog stanovništva. (D. Đokić, *Vek Jugoslavije*, 31-32.).

²⁰¹ Milivoj Bešlin; Srdan Milošević, „Multiperspektivnost (post)jugoslovenskih istorija“, u: *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2017., 16-17.

²⁰² Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije*, Naklada Pavičić, Zagreb, 1998., 42-43.

²⁰³ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 17-19.

²⁰⁴ H. Matković, *Povijest Jugoslavije*, 39-40., 43.

država „nasljednica“ u Istočnoj Evropi, je značilo postizanje ravnoteže snaga protiv ruskog boljševizma, posebno u svrhu postizanja ravnoteže odnosa usljed nastojanja Italije da se proširi na jadransku obalu. Oktobarskom revolucijom 1917., se otvorilo pitanje prava nacionalnog samoopredjeljenja u evropskom političkom diskursu, što je posebno bilo upućeno protiv imperijalizma i kolonijalizma. Tim su se problemom posebno morale pozabaviti Francuska i Britanija, zbog svojih kolonija izvan Evrope.²⁰⁵ Međutim, u Evropi je valjalo ispoštovati princip prava narodnog samoopredjeljenja, koji je bosansko pitanje stavilo u okvir nove jugoslavenske države. No regionalni jugoslavenski politički krugovi su uveliko prihvatili ovaj evropski princip koji su morali zajednički iskoristiti protiv italijanske ekspanzije. Jugoslavenstvo, posmatrajući intencije političkih regionalnih snaga, se može tumačiti kroz prizmu nacionalnih nastojanja, na štetu druge etničke skupine, čiji bi identitet bio apsorbovan u integralno jugoslovenstvo nametnuto državnim uređenjem.²⁰⁶ Međutim koncept narodnog samoodređenja je konačno zaživio na nivou jugoslovenske strukture, što je doprinijelo promjeni političke kulture koja se sa šireg, prenijela na uži kontekst, čime se utjecalo na bosansko pitanje. Političke snage, predstavnici različitih bosanskohercegovačkih etničkih skupina su pristali djelovati u cilju nove jugoslavnske državne strukture.

Međunarodni kontekst je doprinio rješenju bosanskog pitanja u okviru Jugoslavije, na što su uticale velike sile. Italija, kao susjedni rival buduće jugoslavenske države, je prihvatila prvobitno zaključke dogovora potlačenih naroda Monarhije, odnosno Rimski pakt, gdje se ističe ujedinjenje jugoslavenskih naroda izvan Austro-Ugarske. To je učinila zbog spornih teritorija u Dalmaciji i mogućeg sklapanja separatnog ugovora sa Austro-Ugarskom, te sve većim uticajem američkog predsjednika Vilsona, koji se vodio principom nacionalnosti i nepriznavanja tajnih ugovora. Rimski pakt je bio dobro primljen od Francuske i Velike Britanije, posebno zbog alarmantne situacije na frontu za Monarhiju. Vudro Vilson, 29. maja 1918., je izjavio da američka Vlada priznaje nacionalne težnje potlačenih naroda Austro-Ugarske, tj. oslobođenje Jugoslavena i Čehoslovaka.²⁰⁷ To je bio presudan momenat za bosansko pitanje koje se na koncu

²⁰⁵ Tu se radilo o planovima zapadnih sila za formiranje jake Poljske, kao protuteže Njemačkoj, na njenoj istočnoj granici, budući da je Rusija koja je bila u savezu sa Francuskom, izgubila takvu ulogu. U tu svrhu se radilo i na potpomaganju formiranja Čehoslovačke, Rumunije i Jugoslavije, od zapadnih sila. (Peter Jackson, *Great Britain in French Policy Conceptions at the Paris Peace Conference*, 1919., Vol. 30, No. 2., 2019., 371., 381.).

²⁰⁶ Lucija Balikić, *Stvaranje Jugoslavije 1918. u svjetlu isprepletanja europskih intelektualnih trendova početkom 20. stoljeća*, Zavod za hrvatsku povijest, Vol. 52, br. 1, Zagreb, 2020., 192., 197-198.

²⁰⁷ Livija Kardum, *Geneza jugoslavenske ideje i pokreta tijekom prvog svjetskog rata*, Vol XXVIII, br. 2, Fakultet Političkih nauka, Zagreb, 1991., 76-77.

našlo unutar jugoslavenskog okvira, stvaranog na principu narodnog samoopredjeljenja, na što je uticala Vilsonova idejna antiimperijalistička politika. Takvom principu su se pridružile Francuska i Britanija, koje su također uticale protiv težnji srpske Vlade da djeluje kao glavni pokretač jugoslavenskog ujedinjenja, uspostavljanjem centralizacije.

Ulazak Bosne i Hercegovine u sastav Države Slovenaca, Hrvata i Srba, je potaknut djelovanjem Glavnog odbora Narodnog vijeća, koji je zatražio potpunu kapitulaciju Monarhije, usljed bojazni od konačnog poraza od Italije. Narodno vijeće SHS je osnovano od strane političara sa hrvatskog i slovenskog područja.²⁰⁸ U Zagrebu je 6. oktobra 1918., sastankom predstavnika Narodnog vijeća, proklamovano ujedinjenje države Slovenaca, Hrvata i Srba. Pored Bosne i Hercegovine pridružile su joj se Slovenija, Hrvatska i Dalmacija. Formiran je središnji odbor od 36 članova, od kojih je 9 predstavnika bilo iz Bosne i Hercegovine. Ovom sastanku naknadno su dodana 2 predstavnika muslimana, ali su se o tome morali dogovoriti predstavnici Srba i Hrvata. Muslimanski predstavnici su morali dati izjavu o saglasnosti za načelima Zagrebačke rezolucije gdje se stavlja akcenat na princip narodnog samoopredjeljenja i ujedinjenja svih Hrvata, Srba i Slovenaca u nezavisnu i demokratsku narodnu državu. Ovakav postupak sa muslimanskim predstavnicima je bio, jer oni nisu učestvovali u svim važnijim pregovorima o stvaranju jugoslovenske države, bez svog predstavnika.²⁰⁹

Osnivanje Glavnog odbora Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu se desilo u drugoj polovini oktobra 1918., koji se pojavljuje kao inicijator osnivanja svih odbora Narodnog vijeća na tom području. Tako je 24. oktobra 1918. donijeta odluka o organizaciji okružnih, kotarskih i seoskih odbora na cijelom području Bosne i Hercegovine.²¹⁰

Sazivanjem Ženevske konferencije ispred evropskih sila, od strane Narodnog Vijeća, Narodnog odbora i srpske Vlade od 6. do 9. novembra 1918., je odlučeno ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca u jedinstvenu državnu cjelinu.²¹¹ Ovim korakom se rješava bosansko pitanje,

²⁰⁸ L. Kardum, *Geneza jugoslavenske ideje*, 83-84.

²⁰⁹ Nusret Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918-1925. – privredni i politički razvoj*, Institut za istoriju, Sarajevo, 1991., 11-12.

²¹⁰ N. Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918-1925.*, 12.

²¹¹ Tu se predsjednik srpske Vlade susreo se sa predstavnicima Jugoslovenskog odbora i Narodnog vijeća, Antonom Korošcem i srpske opozicije. "Zajedničkim naporom savezničkim naroda i Sjedinjenih država Severne Amerike, snagom naroda Srba, Hrvata i Slovenaca, slomljene su bojnim poljima i na moru sve nasilne prepreke njegovom ujedinjenju. Predstavnici Vlade Kraljevine Srbije i skupštinskih političkih grupa, predstavnici Narodnog Veća u Zagrebu, predstavnici Jugoslovenskog Odbora u Londonu, skupljeni u Ženevi, varoši slobode, sretni su što mogu jednodušno i pred celim svetom konstatovati svoje ujedinjenje u državu Srba, Hrvata i Slovenaca."; Ženevska

koje je spadalo u dio problema potlačenih naroda u fokusu stranih sila, kao posljedica pregovora Narodnog odbora, a kasnije Narodnog vijeća, sa silama Antante. Nova država se predstavila Antanti sa željom ujedinjenja sa Srbijom i Crnom Gorom, očekujući njenu pomoć. Nikola Pašić, je pod pritiskom Pariza i Londona, priznao Narodno vijeće i pristao na formiranje zajedničke Vlade Srbije sa Državom Slovenaca, Hrvata i Srba, koje time čine Državu Srba, Hrvata i Slovenaca. Katastrofalna situacija u zemlji je iziskivala hitno ujedinjenje sa Srbijom.²¹²

Jugoslavenstvo se može predstaviti i kao pokušaj stvaranja odozdo, od strane Južnih Slavena, da se na periferiji imperijalnih interesa formira složena država u svrhu njihove bolje budućnosti. Ona je nastala kao alternativa propalim imperijama koje su imale hegemoniju na tom području. Priznale su je one sile sa kojima nije graničila buduća jugoslovenska država. Graničila je sa Italijom, čija je opasnost utjecala na brzinu i „složenost“ ujedinjenja, od strane svih političkih i nacionalnih predstavnika. Nova država je priznata u Versaju, 1918., na osnovu obećanja postupanja po Vilsonovim načelima, što se u praksi pokazalo kao zabluda, jer ona nisu mogla biti provedena bez federalnog uređenja.²¹³ Posmatrajući rješenje bosanskog pitanja, kao sastavnog dijela jugoslovenske ujedinjene države, njen stepen formiranog državnog i nacionalnog identiteta, nije bio na nivou nekih drugih sastavnica nove države. Posebno se ovdje misli na nacionalni nivo djelovanja, gdje su srpski i hrvatski predstavnici odigrali ključnu ulogu u pregovorima u svrhu ujedinjenja, uključujući i slovenske političke predstavnike. Samo su navedeni predstavnici uključeni u sastavno ime nove državne tvorevine – Srbi, Hrvati i Slovenci, zanemarujući njene ostale nacije – Makedonce, Bošnjake, Crnogorce. Njih je srpska politička elita nastojala prisvojiti pod svoj nacionalni kontekst, pod okriljem nove države.²¹⁴

deklaracije o ujedinjenju u državu Srba, Hrvata i Slovenaca, 9. novembar 1918. (M. Stojković, “Balkanski ugovorni odnosi”, 542.).

²¹² L. Kardum, *Geneza jugoslavenske ideje*, 84-85.

²¹³ Drago Roksandić, „Jugoslavenstvo prije Jugoslavije“, u: *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2017., 31., 49.; Aktivnosti nacija pod Austro-Ugarskom vlašću, su poduzimane u saglasnosti sa nacionalnim pokretima u zemlji i inostranstvu, tj. u Jugoslavenskom odboru u Londonu. Tu se radilo na davanju međunarodnog karaktera jugoslavenskom pitanju, sa međusobnim uređenjem međunacionalnih odnosa, bez prisustva Monarhije. U oktobru 1918., Vilson je odgovorio na notu Austro-Ugarske, da je SAD priznala težnje Jugoslavena za slobodom, zato je američki predsjednik istakao da ne može pristati samo na autonomiju ovih naroda kao osnovu za mir, nego da će priznati njihovo pravo na samoopredjeljenje. (Luka Đaković, *Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim koncepcijama rješenja jugoslovenskog pitanja 1914-1918.*, Universal, Tuzla, 1981., 150-151.).

²¹⁴ M. Bešlin; S. Milošević, „Multiperspektivnost (post)jugoslovenskih istorija“, 16.

7.3. Koraci ka integrisanju BiH u novu državu

Primopredaja vlasti u Bosni i Hercegovini je izvršena 1. novembra 1918., a Narodna vlada za BiH je preuzela vlast dva dana kasnije. Tako su Glavni odbor Narodnog vijeća za BiH i Narodna vlada za BiH, kao najviši organi vlasti radili na uspostavljanju reda i mira. Narodno vijeće SHS za BiH je kontaktiralo komandu srpske vojske koja se nalazila u Višegradu, gdje su stigli 4. novembra. Narodno vijeće SHS za BiH je od njih tražilo pomoć i sigurnost za BiH, usljed prodora neregularnih četa. Uloga srpske vojske se sastojala u pomoći Narodnog Vijeća za BiH u Sarajevu, u svrhu sjedinjenja sa Srbijom, koje je svakako trebalo biti izvedeno. Međutim, time se nastojalo, od strane Pašića, steći prednost u pregovorima sa Jugoslovenskim odborom i Narodnim vijećem SHS u Zagrebu, vezano za modalitet državnog uređenja, pokušavajući promijeniti odluke Ženevske konferencije. S obzirom na složenost situacije u BiH, srpska Vlada je poslala generala Božidara Terzića, bivšeg vojnog ministra Kraljevine Srbije. On je bio spona između Vlade Srbije i Narodnog vijeća BiH, koje je tada bilo više podložno prihvatanju zahtijeva iz Beograda, nego od Središnjeg odbora Narodnog vijeća u Zagrebu. Pri tome se iz Srbije aktivno radilo na agitaciji u svrhu ujedinjenja Bosne i Hercegovine i Dalmacije sa Srbijom, prema utvrđenoj ideji aktuelnoj od 1875. godine. U većini područja u BiH je donesena odluka o ujedinjenju sa Srbijom, i prije proklamacije u decembru, posebno u dijelovima sa srpskim stanovništvom. Tome je doprinijelo i opće raspoloženje prema Srbiji, kao najvažnijem činiocu u vojnoj borbi tokom Prvog svjetskog rata, nakon čega je uslijedilo kakvo-takvo ujedinjenje.²¹⁵ Stanovništvu Bosne i Hercegovine je, 1. novembra, izdata proklamacija uz obećanje sigurnosti. Time se u novi državni aparat integrišu dijelovi BiH, što je doprinijelo centralizaciji i smanjenju zemaljskih autonomija. Iako su neki muslimanski politički predstavnici prihvatili stanje stvari, ipak je situacija bila nepovoljna za šire muslimansko stanovništvo, koje je bilo napadano od srpskih susjednih četa, posebno u istočnoj Bosni.²¹⁶

Do zvaničnog ujedinjenja je došlo odgovorom na adresu delegacije Države SHS. Regent Aleksandar je, 1. decembra 1918., proglasio ujedinjenje Srbije sa zemljama nezavisne Države Slovenaca, Hrvata i Srba u jedinstveno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca, što je poznato kao

²¹⁵ N. Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918-1925.*, 15., 17., 22., 24., 26-27.

²¹⁶ Muhidin Palesić, "Drijemanje na ramenu vremena ili Žudnja za vlašću predvodnika iznad nada i strahova sunarodnjaka", *Historijska traganja*, ur. Vera Katz Sarajevo, br. 3, 2009., 59-63.

Prvodecembarški akt. Tu se posebno ističe važnost ujedinjenja zbog opasnosti od susjedne Italije, kao i ostalih imperijalističkih težnji.²¹⁷

Prva Zajednička vlada Kraljevstva SHS je osnovana 20. decembra, čime su radikalno ograničene kompetencije pokrajinskih Vlada, pa tako i kompetencije najviših privremenih organa vlasti u Bosni i Hercegovini i Narodne vlade za BiH. Prestala je funkcija Narodnog vijeća SHS. Postojeći aparat vlasti iz Austro-Ugarske nije izmijenjen, jer se smjena vlasti trebala izvršiti postepeno. Novoformirana Zemaljska vlada je bila isključivo odgovorna centralnoj Vladi u Beogradu, što govori o centralizaciji cjelokupne uprave novoformirane države. BiH u Centralnoj vladi je bila sastavljena od 3 predstavnika: Spaho-Alupvić-Krulj. Time je bh pokrajinska vlada bila administrativna, sa stalnim smanjenjem kompetencija unutar centralističko-unitarističkog sistema, tako je bosansko pitanje ostalo zatvoreno u okviru jugoslavenskog pitanja. U BiH nije bilo jačeg otpora centralizaciji zbog velikog zalaganja srpskih građanskih političara, koji su bili nosioci akcije bezuslovnog ujedinjenja sa Srbijom. Ostali koji su imali negativan stav prema tome, uglavnom nisu dolazili do izražaja. Oni će suprotno gledište prema centralizaciji formulisati izradom prvog Ustava Kraljevine SHS.²¹⁸

Jugoslavenskim ujedinjenjem je riješeno bosansko pitanje zahvaljujući pritisku Antante i ekspanziji Italije prema jugoslovenskim područjima. Dakle riječ je o egzistencijalnim pitanjima. Stanje na regionalnom području je zavisilo od srpskih interesa za BiH, pozivajući se na nacionalno pravo, što se posebno vidjelo na primjeru Aneksione krize, ali i tokom ujedinjenja, gdje je došlo do sukoba interesa tokom odlučivanja o koncepciji nove države. Tako je srpska Vlada, pozivajući se na nacionalno pravo, zbog kojeg se borila u Prvom svjetskom ratu, nastojala da rezultat toga dobije u novoj državi. Veliki dio srpskog stanovništva je obitavao u Bosni i Hercegovini zbog čega je srpska nacionalna politika na nju polagala pravo. No jugoslavensko rješenje bosanskog pitanja je ipak donekle predstavljalo odbranu od direktnog srpskog nacionalnog interesa, no u narednim decenijama on nije bio isključen, djelujući pod plaštom narodnog jedinstva. U regionalnom kontekstu, hrvatski nacionalni element im je predstavljao glavnu protutežu.

²¹⁷ Adresa izaslanstva narodnog vijeća SHS prestolonasljedniku Aleksandru i njegov odgovor, Beograd, 1. decembar/18, novembar 1918. (Petranović-Zečević, *Jugoslavija: 1918-1988.*, 131-134.).

²¹⁸ N. Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918-1925.*, 40-43.

7.4. Odnos domaćih i regionalnih političkih struja prema jugoslovenskom ujedinjenju

Od strane Austro-Ugarske Monarhije se razmišljalo o različitim državnopravnim odnosima prema Bosni i Hercegovini. Dok su, s druge strane, određene muslimanske grupacije bile za autonomno rješenje bosanskog pitanja, u okviru Monarhije. Muslimani su, prilikom ratnih aktivnosti, pomagali materijalnim i ljudskim snagama Austro-Ugarsku. Tokom 1915., unutar vodećih krugova muslimanske politke, su vođeni široki pregovori o pripajanju Bosne i Hercegovine u okviru Mađarske krune. Pozivajući se na njeno historijsko pravo na BiH.²¹⁹ Oni su iskazivali opredjeljenje ka autonomnom rješenju bosanskog pitanja, u svrhu zasebnog političkog života.

Odbijajući zahtjeve iz Majske deklaracije o jugoslovenskom ujedinjenju, grupa muslimanskih političkih predstavnika, predvođenih Šerifom Arnautovićem, predsjednikom stranke Ujedinjene muslimanske organizacije, uputili su Memorandum caru Karlu 1917. godine. U svrhu sprječavanja majorizacije nad muslimanima, zahtijevali su autonomno uređenje BiH, pod Austro-Ugarskom Monarhijom kao cjelinom. Sa Safvet-begom Bašagićem, bivšim predsjednikom bosanskohercegovačkog sabora, je Arnautović otputovao u Beč, augusta 1917., kod Istvana Buriana, austrougarskog ministra finansija. Memorandum Arnautovića je elaborirao u sebi tri važna segmenta, državno-pravno, agrarno i saborno rješenje, u svrhu njegovog povoljnog rješenja za muslimansko pitanje unutar bosanskog pitanja. Ovim stavovima se suprostavljala muslimanska jugoslavenska omladina i druge ličnosti iz javnog i političkog života koji su bili za jugoslovensko ujedinjenje. Njihovim stavovima se pridružio i reis Džemaludin Čaušević, koji je osuđivao austrougarsku apsolutističku upravu, posebno pod austrougarskim generalom Sarkotićem.²²⁰

Za rješenje bosanskog pitanja u okviru jugoslavenskog ujedinjenje bili su Halid-beg Hrasnica i Mehmed Spaho koji je predvodio tu ideju. Njeno prevladavanje među muslimanskim političarima je počelo oko 1918., a u oktobru iste godine pod vodstvom Spahe je izražena lojalnost novoj državi. To je učinjeno i od strane šestorice uglednih muslimanskih političara. Spaho je poslije postao značajan politički predstavnik muslimana u novoj državi. Reis

²¹⁹ U jugoslavenskim zemljama balkanski ratovi su doprinijeli širenju jugoslavenskog duha, ali poraz Osmanskog carstva je na muslimanske političare loše djelovao, time su oni bili daleko od ujedinjenja. Tu je veliku ulogu uzeo Istvan Tisza, predsjednik mađarske Vlade. (E. Redžić, "Politička kretanja među Muslimanima", 214.).

²²⁰ Adnan Jahić; Edi Bokun, "Memorandum Šerifa Arnautovića caru Karlu 1917. godine", *Prilozi*, ur. Husnija Kamberović, 44, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2015., 146-148.

Džemaludin Čaušević je u nevembru 1918. dočekaio srpske oficire i predstavnike nove vlasti sa srdačnom dobrodošlicom, što je pokazalo pobjedu jugoslovenske struje među muslimanskom političkom zajednicom.²²¹

Hrvatski politički predstavnici u BiH su bili za trijalističko uređenje Monarhije, gdje bi bosansko pitanje bilo u sastavu Hrvatske, što se vremenom pokazalo nerealno. Time je jugoslovenska ideja postala dominantna među njima, uključivši se u proces ujedinjenja izvan okvira Austro-Ugarske. To se jasno moglo vidjeti kada su zajedno sa srpskim predstavnicima, u susretu sa bivšim predsjednikom ugarske Vlade, Istvanom Tiszom, u septembru 1918., iskazali lojalnost jugoslavenskom rješenju, gdje su nedostajali muslimanski predstavnici. Srpski politički predstavnici u BiH su se zalagali za ujedinjenje sa Srbijom u zajedničku državu. No, kada je došlo vrijeme pregovora o širem jugoslovenskom ujedinjenju, u tom smislu su značajno utjecali kroz djelovanje Jugoslovenskog odbora u inostranstvu.²²²

Vršene su različite austrougarske koncepcije oko rješenja bosanskog pitanja, usljed komplikovanih interesnih odnosa između Austrije i Ugarske, koja je insistirala na upravljanju Bosnom i Hercegovinom. No bilo je potrebno zadovoljiti hrvatske interese, u vezi Dalmacije i Slavonije. Posljednji zemaljski poglavar Bosne i Hercegovine, general Stjepan Sarkotić, je u skladu sa tradicionalnom austrougarskom politikom, bosansko pitanje smatrao odlučujućim faktorom za sprječavanje jugoslovenske ideje.²²³

Prema statističkim podacima prilikom ujedinjenja procentualni broj Hrvata je porastao na oko 23%, Srba je bilo oko 44%, a muslimana 31%. Nacionalni osjećaj Hrvata je tekao sporije, tako su sve do početka 20.st. glavni narodni predstavnici bili svećanici. Od ukupno 25 članova Narodnog vijeća za BiH, njih 13 su bili Srbi, 7 Hrvata i 5 muslimana. Takav nacionalno-konfesionalni odnos je bio općeprisutan, izazivajući negodovanja i proteste. Ipak je pitanje izravnog ujedinjenja sa Srbijom bilo zatvoreno Prvodecembarskim aktom.²²⁴

Što se tiče stanja unutar bosanskog pitanja, u praksi nije moguće jasno utvrditi kako je na novu vlast reagovalo domaće stanovništvo cijelog jugoslavenskog područja, pa time i Bosne i Hercegovine. Sigurno je da su željno iščekivali bilo kakvo državno uređenje koje će uspostaviti

²²¹ Husnija Kamberović, "Projugoslovenska struja među muslimanskim političarima 1918. godine", *Historijska traganja*, ur. Vera Katz, br. 3., Institut za istoriju Sarajevo, 2009., 94-96., 100-103.

²²² Husnija Kamberović, „Bošnjaci, Hrvati i Srbi u Bosni i Hercegovini i u Jugoslaviji“. U stalnom procepu, u: *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2017, 60-61.

²²³ L. Đaković, *Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim koncepcijama*, 162-163.

²²⁴ Vera Katz "Hrvati u Bosni i Hercegovini prema ujedinjenju 1918. godine", *Historijska traganja*, br. 3, 2009., 108-111., 113-114.

red i mir. Jugoslaviju neki autori posmatraju kao državu nasljednicu Austro-Ugarske, po etničkoj, vjerskoj i jezičkoj raznolikosti, unutar koje je privremeno riješeno bosansko pitanje 1918. godine. Ipak nije automatski zavladao mir na prostoru BiH, kao ni drugim dijelovima nove države, usljed nepostojanja kapaciteta državnog sistema i jasne opredjeljenosti njene političke strukture. Nedostajalo je volje nove državne strukture, kroz administrativno uređenje, na lokalnom nivoima vlasti, za uspostavljanje jednakosti svih građana, s obzirom na načelnu opredjeljenost nove države prema Zapadu. Postojala su opća nasilja u narednom periodu, u evropskom i globalnom kontekstu. Iako su za vrijeme Prvog svjetskog rata postojali međusobni sukobi među nacijama buduće države, oni se, prema nekim autorima, ne bi trebali automatski okarakterisati kao takvi, budući da su uglavnom ratovali pod zastavom stranih država, bez obzira na vjersko ili nacionalno opredjeljenje.²²⁵ To se može odnositi i na bosansko pitanje, u smislu međunacionalnih odnosa u ratnim uvjetima, koji su mogli utjecati na život poslije, i održavanje BiH pod zajedničkom jugoslovenskom državom.

Bosansko pitanje je riješeno unutar južnoslavenskog jedinstva. Pitanje inicijative oko ujedinjenja je važno, jer se nastojalo predstaviti kao da potiče od politike Srbije, što se nije desilo djelovanjem Narodnog vijeća SHS i velikih sila.²²⁶ Jugoslavenski nacionalni pokret se može svrstati na jednu geografsku odrednicu, sa vjerskim i kulturnim razlikama. Propagandisti su ipak smatrali da mogu uspostaviti nacionalno jedinstvo, gdje se bosansko pitanje moglo pokazati kao izvor sloge, a ne razjedinjenosti, očuvanjem svoje individualnosti.²²⁷

Muslimanski politički predstavnici su nastojali bosansko pitanje riješiti u okviru Monarhije, no realan kontekst tadašnjih odnosa to nije dozvoljavao. To je bio razog da se njihova manja politička grupacija izdvoji i priključi ostvarenju muslimanskih interesa unutar nove jugoslovenke države. Za jugoslovensko ujedinjenje su bili srpski i hrvatski predstavnici u Bosni i Hercegovini, no prvospomenuti bosansko pitanje nisu željeli riješiti mimo ujedinjenja sa Srbijom, te su ostvarenje svojih ciljeva vidjeli u centralističkom uređenju zemlje. No na bosansko pitanje su, u tom smislu utjecali hrvatski politički predstavnici, kao i muslimanski, koji su radili na sputavanju centralizma iz Srbije, uz osiguranje podjednake narodne posebnosti.

²²⁵ D. Đokić, *Vek Jugoslavije*, 36-38.

²²⁶ Historijska misija bosanskog pitanja nije bila ni blizu svog kraja. Jugoslavenski nacionalni pokret se može svrstati na jednu geografsku odrednicu u kojoj su iste rase sa vjerskim i kulturnim razlikama. propagandisti su smatrali da mogu uspostaviti nacionalno jedinstvo, gdje se Bosna mogla pokazati kao značajan faktor u cilju nacionalnog jedinstva. Tu bi se Bosna i Hercegovina mogla pokazati kao izvor sloge, a ne razjedinjenosti, očuvanjem svoje individualnosti i prirodnih karakteristika. (R. Seton-Watson, *The role of Bosnia*, 35-36.).

²²⁷ Ibidem, 35-36.

7.5. Ugovor u San Žermanu – zaštita muslimanske manjine u Kraljevini SHS

Na Pariškoj konferenciji gdje se akcenat stavljao na zaštitu hrišćana od velikih sila, Salisburi je nametnuo, kao uslov za nezavisnost Srbije, Crne Gore, Rumunije, – princip poštivanja građanskih prava vjerskih manjina. Takvim zagaranovanim pravima su imale koristi muslimanske zajednice na Balkanu. U smislu poštovanja vjerskih i osnovnih ljudskih prava, u nacionalnim državama na Balkanu, navedena prava u praksi nisu bila poštovana, za razliku od Osmanskog carstva.²²⁸ se ne može porediti sa

Ugovorom u San Žermanu riješeno je pitanje ratne pobjede i poraza. Austro-Ugarska se, kao poražena strana, odrekla oduzetih područja, kao i Bosne i Hercegovine, koja je već ušla u sastav Kraljevine SHS. Novonastala država je time priznala prava, jednakost i zaštitu interesa građana nacionalnih manjina. Međutim, tu su prihvaćena vjerska, a odbačena nacionalna prava muslimana. Tužbom Reisa Džemaludina Čuševića na položaj muslimana, postignut je sporazum o zaštiti muslimana 1920., gdje se istaklo njihovo stradanje, kao i priznanje za vjersku manjinu, čime se garantovalo vjersko i materijalno postojanje muslimana. Zakon o manjinama stupio je na snagu 1922., gdje se isticalo da svi jednako baštine ta prava. Država SHS je bila odgovorna Ligi naroda. U tom smislu je teklo političko djelovanje muslimana u novoj državi.²²⁹

Prava muslimana, obećana osmansko-austrougarskim ugovorima, prije potpisivanja aneksije, su definisana mirovnim sporazumom nakon Prvog svjetskog rata, u San Žermanu. Tu je garantovana jednakost manjinama. Međutim taj princip su, kao uslov priznanja nove države, nametnule strane sile, te navedene garancije nisu u praksi provođene. Time su muslimani i dalje smatrani vjerskom, a ne nacionalnom skupinom, čime su im bila uskraćena nacionalna prava. Tako su unutar novonastale države trajale borbe za njihova politička prava.

7.6. Od Berlinskog kongresa do Pariške mirovne konferencije 1919.

Kao i mirovna konferencija u Parizu 1856., Pariška konferencija 1919. sazvana je završetkom Prvog svjetskog rata, radi uspostavljanja mirovnog sporazuma sa pobijedenim državama. Tako je učinjeno i sa Austro-Ugarskom u San Žermanu, koja se odrekla svojih teritorija, između ostalog, u korist novonastale Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, čime je

²²⁸ E. Radušić, "Berlin prije St. Germaina. (Prva) Normativna zaštita građana", 74-75.

²²⁹ Aydin Babuna, „Ugovor iz Saint-Germana i nacionalni razvoj Bošnjaka: Od Berlinskog sporazuma do ugovora iz Saint-Germana”, u: *Muslimani Jugoslavije nakon Velikog rata: odjeci Mirovnog ugovora iz Saint-Germana 1919.*, ur. Hikmet Karčić, Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka, Sarajevo, 2020., 23-25., 28., 36.

riješeno bosansko pitanje u okviru novonastale države. Za razliku od ranije uloge Austro-Ugarske Monarhije i Njemačke na Berlinskom kongresu i Aneksionoj krizi, od 1918., konstalacija sila se značajno promijenila, budući da su ove dvije sile bile poražene. Time je bosansko pitanje zavisilo od utjecaja regionalnih država i njihovih nacionalnih interesa.

Raspadom Austro-Ugarske, bosansko pitanje prestaje biti u fokusu međunarodne diplomatije velikih sila. Budući da, nastankom nacionalnog elementa, njeni predstavnici bivaju raspoređeni na tom osnovu, vezujući se direktno za, srpske ili hrvatske, susjedne interese. Muslimani su ostali kao politički nesvrstana zajednica, još uvijek nacionalno nedefinisana. Budući da nisu imali nominalnog zaštitnika, koji se nalazio u liku sultana, određena su im prava koja se odnose na vjerske manjine, što je prethodno učinjeno i na Berlinskom kongresu od Austro-Ugarske, koja je pripadala redu civilizacijskih sila. Time se Država SHS obavezala pobijedenim silama Antante u vezi sprovođenja tog zakona.

Austro-Ugarska je aneksijom nastojala iskoristiti povoljan momenat čime su Britanija i Rusija bile izvan evropskih tokova. To nije bilo provodivo, budući da je dalja sudbina bosanskog pitanja u okviru Monarhije bila osuđena na rješavanje ratnom srećom koju Austro-Ugaska nije imala. Prvim svjetskim ratom je došlo do promjene konstalacije sila u odnosu na period poslije aneksije, čime je Antanta na čelu sa SAD-om, igrala ključnu ulogu na Balkanu, dajući svoj pristanak na odluku priznanja Kraljevine SHS u San Žermanu, čime je potvrđeno jugoslovensko rješenje bosanskog pitanja od zapadnih sila

8. ZAKLJUČAK

Imajući u vidu početak i rješenje bosanskog pitanja, srpski nacionalni interes i jugoslovensko pitanje se ne mogu posmatrati odvojeno. Područje Bosne i Hercegovine je bilo u interesu srpske politike, još od izbijanja ustanka 1875., čime se aktueliziralo bosansko pitanje. Nakon neuspjelih diplomatskih pokušaja rješavanja bosanskog pitanja u okviru Osmanskog carstva i promjenom konstalacije sila na evropskom nivou, stvorili su se uvjeti za rješenje bosanskog pitanja u okviru Austro-Ugarske Monarhije. Bosansko pitanje se približilo završetku svoje prve faze na Berlinskom kongresu, novouspostavljenim koncertom velikih sila, u svrhu zadovoljenja njihovih interesa u širem kontekstu. Austrougarski odnos prema bosanskom pitanju imao je svoju političku i ekonomsku pozadinu. No za razliku 1878., kada je ono završilo u okviru austrougarskog rješenja, 1918. se nalazilo u novoj jugoslovenskoj državi. Tokom dogovora oko koncepcija novog državnog uređenja, došlo je do sukoba srpskog nacionalnog interesa koji je težio dominaciji prostora BiH, sa onima koji su se pozivali na pravo narodnog samoopredjeljenja.

No jugoslavenskom ujedinjenju je prethodila Aneksiona kriza 1909., koja je izazvana austrougarskom bojaznošću od srpske hegemonije na Balkanu. Srbija je u konačnici doprinijela vrhuncu pomenute krize, i to jasnim nepriznavanjem volje zapadnih sila, što pokazuje važnost Bosne i Hercegovine za srpsko pitanje. To je vodilo u Prvi svjetski rat, kojim je pokušano ostvarenje srpskog nacionalnog prava. Ideja jugoslavenskog ujedinjenja je postojala i prije Prvog svjetskog rata, no u ratnim uvjetima i strahu od susjedne italijanske dominacije, je ojačala. To je posebno bilo zastupljeno od strane slovenskih političkih predstavnika u Austro-Ugarskoj, koji su nastojali postići dogovor sa srpskim političkim predstavnicima. Međutim, Srbija kao slobodna kneževina, je vojevala bitke uz brojne žrtve, što je namjeravala iskoristiti majorizacijom u novoj državi, čime bi ostvarila ideju nacionalnog „oslobođenja“ svih Srba, koji su se velikim dijelom nalazili u Bosni i Hercegovini. No djelovanjem Narodnog vijeća SHS, kao velikih sila, posebno podrškom predsjednika SAD-a, Vudroa Vilsona, vođenog idejom nacionalnog samoopredjeljenja, to se nije ostvarilo.

Bosansko pitanje se kreće unutar Istočnog pitanja, s tim što se u radu zaokružuje, sa mirovnim sporazumom u San Žermanu. Ono se može posmatrati izolovano od Istoka i Zapada, u svojoj posebnosti sa međusobnim suprotnostima. Za njega se vežu odnosi konkretno Rusije i

Austro-Ugarske jer su te dvije sile imale pretenzije na Balkanu, posebno poslije 1875. godine. Dok su u širem kontekstu, na bosansko pitanje uticali odnosi Rusije i Britanije, čiji su se interesi sa Balkana prebacili na problem Crnog mora, Moreuza i Carigrada. To se moglo vidjeti kroz primjer pokušaja rješavanja bosanskog pitanja na Berlinskom kongresu, čime su uslišeni zahtjevi Austro-Ugarske od strane Britanije. Aneksija BiH je izvršena, pošto je Monarhija iskoristila povoljnu situaciju, jer nije bilo valjanih interesa zapadnih sila, prepuštajući rješavanje odnosa na Balkanu bez njihovog jačeg uticaja.

Hrišćansko pitanje je posebno aktuelizirano bugarskim zločinima, čime je pojačan antiturski stav, koji je isticao nasilja nad hrišćanima, što je djelovalo na evropsku hrišćansku solidarnost. Međunarodne sile su utjecale na njihovo oslobođenje, izvan okvira Osmanskog carstva i muslimanskih nosioca vlasti. Tu je bila ključna promjena britanske politike, od podrške osmanskome integritetu do zadovoljenja interesa Monarhije. Pri tome su zanemarena prava muslimanske manjine, čime se značajnije otvorilo muslimansko pitanje unutar bosanskog pitanja. Na Berlinskom kongresu se muslimanskom stanovništvu garantuju lična, građanska i vjerska prava. Ta ideja potiče od strane zapadnih sila i njihove proklamacije humanitarne intervencije “manje civiliziranim” narodima, a njihovo osvajanje se pravda humanitarnim namjerama. Zato se očekivalo osiguranje prava muslimanskim vjerskim manjinama. Jugoslavenskim ujedinjenjem muslimani nisu dostigli stepen nacionalne svijesti, čime su im bila uskraćena nacionalna prava.

Prva značajna prelomnica bosanskog pitanja je Pariška konferencija 1856., kada je Rusija izgubila protektorat nad hrišćanima Osmanskog carstva, a evropske sile se obavezale da će štititi osmanske hrišćanske podanike, pa i one u bosanskom vilajetu. Provođenje reformi od Osmanskog carstva, s obzirom na sistem uređenja i okolnosti u evropskom smislu, nije ostvarilo željeni rezultat. To je uticalo na slijedeću značajnu tačku u rješavanju bosanskog pitanja – izbijanje ustanka 1875., od strane srpskog seljaštva u Hercegovini. Pored regionalnih faktora, interesi stranih sila u rješavanju pobune su bili presudni, čime je izazvana Velika istočna kriza.

Britanija je, zbog svojih interesa očuvanja Osmanskog carstva bila za nemiješanje u unutarnju osmansku politiku, za razliku od Rusije koja je radila na destabilizaciji Osmanskog carstva, što je sveukupno uticalo na jačanje slavenofilske ideje, u svrhu ostvarenja njenog uticaja na Balkanu. Austro-Ugarska je srpsko širenje na Balkanu, nastojala spriječiti rješanjem bosanskog pitanja u njenu korist. Nagovještaj promjene buduće ruske politike prema bosanskom

pitanju se desio Rajhštatskim sporazumom, kojim je ona pristala Bosnu i Hercegovinu prepustiti Austro-Ugarskoj. Iako se ovaj dogovor nije realizovao, pokazao je smjer djelovanja sila prema bosanskom pitanju.

Prekretnica u rješavanju bosanskog pitanja se desila 1876., kada je na međunarodnom nivou došlo do pojačanog antiturskog stava, izazvanog Bugarskim zločinima, a bosansko pitanje se uzimalo kao dokaz za osmansku nesposobnost održavanja funkcionalne vlasti. To pitanje je pokrenuto iz hrišćanske solidarnosti, kao dodatni argument protiv osmanske vlasti na evropskom/balkanskom području. To je uticalo i na pravac britanske vanjske politike. S tim u vezi se, na Carigradskoj konferenciji, prvi put iznosi ideja o mogućoj autonomiji Bosne i Hercegovine, kao području pobunjenih hrišćana, no takve odredbe nisu zaživjele.

Nakon pobjede Rusije u rusko-turskom ratu 1878., na Sanstefanskom preliminarnom ugovoru bilo je predviđeno autonomno rješenje bosanskog pitanja, u sklopu ruskih balkanskih interesa. Britanija i Austro-Ugarska su pokrenule diplomatske aktivnosti kako bi spriječile takve aktivnosti. Na Berlinskom kongresu je dat okupacioni mandat Austro-Ugarskoj Monarhiji nad Bosnom i Hercegovinom. To je označilo prelazak u drugu etapu rješavanja bosanskog pitanja, koje se nalazilo u okviru austrougarskog imperijalističkog odnosa prema okupiranom području. Okupacija se pravdala civilizacijskom misijom, u svrhu uspostavljanja mira, s obzirom na susjedne aspiracije, Srbije i Crne Gore. Pored diplomatske, austrougarska “intervencija” je bila i vojna, što se vidi iz oružanog otpora, uglavnom, muslimanskog stanovništva. Ono što bi se moglo smatrati naslijeđem Kongresa, je osiguranje prava vjerskim manjinama, bosanskim muslimanima.

Dalja sudbina bosanskog pitanja zavisila je od austrougarsko-ruskog antagonizma, preko Srbije. U unutrašnjem smislu, pravoslavno stanovništvo u BiH se najviše protivilo austrougarskoj okupaciji. Monarhija je praktično upravljala bosanskim pitanjem, no 1908., je iskorišten povoljan trenutak u evropskom kontekstu, kada je proglašena aneksija BiH. Time je nad njom stekla i formalnu upravu, koju je do tada vršio sultan. Nepriznavanjem ovakvog stanja stvari, od strane Srbije, je izbila Aneksiona ili Bosanska kriza. Ona je pokazala i djelovanje tadašnjeg koncerta velikih sila, koji se u odnosu na 1878. značajno promijenio. Austrougarska aneksija Bosne i Hercegovine je otvorila nove komplikacije, posebno zbog saveza Monarhije i Njemačke, što je predstavljalo opasnost za Balkan i Antantu. Time je podjela sila u Evropi bila dodatno produbljena, posebno se ovdje misli na, od tada, pojačani antagonizam između Velike

Britanije i Njemačke. Srpski nacionalni interes za bosansko pitanje je aneksijom bio duboko povrijeđen, to je na koncu utjecalo na izbijanje Prvog svjetskog rata.

Tokom ratnih aktivnosti Srbija je bila na pobjedničkoj strani, doprinoseći austrougarskom porazu na Balkanu i konačnom raspadu Monarhije. Na tom području nastala je nova država, pregovorima regionalnih, slovenskih političkih aktera, predvođenih Narodnim vijećem SHS i Vladom Srbije, uz podršku zapadnoevropskih saveznica, posebno Sjedinjenih Američkih Država. Bosna i Hercegovina je zvanično postala dio Države Slovenaca, Hrvata i Srba, ugovorom u San Žermanu 1918. godine. Uključenjem Bosne i Hercegovine u Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca, dolazi do rješavanja bosanskog pitanja, koje prestaje biti objekt potkusurivanja interesa stranih evropskih sila, čime postaje dijelom unutrašnjeg jugoslovenskog pitanja.

Posmatrano sa regionalnog gledišta, problem Balkana je utjecao na bosansko pitanje, slabljenjem Osmanskog carstva i njegovom podjelom na međusobno suprotstavljene nacionalne države – što se u evropskom kontekstu može definisati pojmom “balkanizacija”. Jugoslovensko pitanje se može posmatrati i sa stanovišta antiimperijalne borbe protiv stranih osvajača, kada su jugoslovenski narodi preuzeli vlast u svoje ruke. Često se takvom borbom pravda jugoslavensko ujedinjenje balkanskih naroda, koje se na koncu dogodilo. No postavlja se pitanje, koliko je tada bosansko pitanje brinulo samo o sebi, kada su regionalni uticaji unutar Jugoslavije bili još prisutniji?

9. Popis izvora i literature

9.1. Objavljeni izvori

1. *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996*, Dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim etničkim manjinama, I i II tom, priredio: Momir Stojković, JP Službeni list SRJ, Beograd 1998.
2. *Jugoslavija: 1918-1988*: tematska zbirka dokumenata (Petranović; Zečević). Beograd: Rad, 1988.
3. *Osvoboditeljna borba naroda Bosni i Hercegovini i Rossija 1865-1875*, Akademija nauka Sovjetskog saveza i Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Moskva 1988.
4. *The Map of Europe by Treaty, Vol. IV, 1875 to 1891*, ed. Sir Edward Hartslet, C. B. (London: Harrison and Sons, 1891).

9.2. Literatura

1. Aličić, Ahmed S., *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878.*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1983.
2. Aleksić-Pejković, Ljiljana, "Berlinski ugovor kao međunarodni okvir spoljne politike Srbije", *Evropa i istočno pitanje (1878-1923): političke i civilizacijske promene: međunarodni naučni skup 9-11. decembar 1998.*, ur. Slavenko Terzić, Istorijski institut SANU, Beograd, 2001., 107-125.
3. Babuna, Aydin „Ugovor iz Saint-Germana i nacionalni razvoj Bošnjaka: Od Berlinskog sporazuma do ugovora iz Saint-Germana”, u: *Muslimani Jugoslavije nakon Velikog rata: odjeci Mirovnog ugovora iz Saint-Germaina 1919.*, ur. Hikmet Karčić, Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka, Sarajevo, 2020., 9-42.
4. Balikić, Lucija, *Stvaranje Jugoslavije 1918. u svjetlu isprepletanja europskih intelektualnih trendova početkom 20. stoljeća*, Zavod za hrvatsku povijest, Vol. 52, br. 1, Zagreb, 2020.
5. Banac, Ivo, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: Porijeklo, povijest, politika*, Globus, Zagreb, 1988.
6. Bandžović, Safet, "Demografska deosmansizacija Balkana i kretanja bosanskohercegovačkih muhadžira (1878-1914)", *Zbornik radova / Međunarodna*

- konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918., održana u Sarajevu, 30. i 31. marta 2009*, ur. Zijad Šehić, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2011., 207-234.
7. Čubrilović, Vasa, “Istočna kriza 1875-1878. i njen značaj za međunarodne odnose koncem 19. i početkom 20. veka”, *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine [Sarajevo, 21. i 22. novembra 1988].*, ur. Milorad Ekmečić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Vol. XCIX, br. 29., 1991.
 8. Čurić, Hajrudin, “Odbori za pomaganje ustanka u Bosni i Hercegovini 1875-1878”, u: *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini i drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875-1878. godine III*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Vol. XXX, br. 4., Sarajevo, 1977.
 9. Damianov, Simeon, “European Diplomacy and Eastern Crisis up to Beginning of the Russo-Turkish War”, *Insurrections Wars and The Eastern Crisis in 1870s*, Bela, K. Kiraly; Gale Stokes, No. CICVII, 36., Atlantic Studies, Brooklyn College Studies on Society and Change, Atlantic Research and Publications, Brooklyn, 1985., 50-65.
 10. Davison, Roderic H., *Reform in the Ottoman empire 1856-1876*, Princeton university press, Princeton, 1963.
 11. Đaković, Luka, *Položaj Bosne i Hercegovine u austrougarskim koncepcijama rješenja jugoslovenskog pitanja 1914-1918.*, Universal, Tuzla, 1981.
 12. Đokić, Dejan, *Vek Jugoslavije: Kako i zašto su Srbi, Hrvati i Slovenci stvorili zajedničku državu*, Goldsmiths, Univerzitet u Londonu, 2018.
 13. Ekmečić, Milorad, “Aneksija Bosne i Hercegovine 1908. i istorijske posledice”, *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine [Sarajevo, 21. i 22. novembra 1988]*, ur. Milorad Ekmečić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Vol. XCIX, br. 29., Sarajevo 1991., 9-33.
 14. Ekmečić, Milorad, *Ustanak u Bosni 1875-1878.*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1973.
 15. Eldem, Edhem, *The Ottoman Empire and Orientalism: An Awkward Relationship*, EBCO Publishing, 2015.
 16. Glenny, Misha, *The Balkans nationalism, war and the great powers 1804.-1999.*, Penguin Books, New York, 2001.

17. Grandits, Hannes *The End of Ottoman Rule in Bosnia: Conflictig Agencies and Imperial Appropriations*, Routledge Studies in Modern European History, New York, 2022.
18. Grandits, Hannes, *Multikonfesionalna Hercegovina. Vlast i lojalnst u kasnoosmanskom društvu*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2014.
19. Harris, David, *A Diplomatic history of the Balkan Crisis of 1875-1878;: The first year*, Archon Books, Stanford University press, Stanford, 1969., 1969.
20. Imamović, Mustafa, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*, Izdavačko preduzeće Svjetlost, Sarajevo, 1997.
21. Imamović, Mustafa, "Bosna između Osmanske i Habsburške carevine u istočnoj krizi 1875-1878. godine", u: *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini i drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875-1878. godine I*, ur. Hamdija Čemerlić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Vol. XXX, br. 4., Sarajevo, 1977.
22. Ivanišević, Alojz, "Konfesionalna dimenzija aneksijske krize", *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine [Sarajevo, 21. i 22. novembra 1988],.*, ur. Milorad Ekmečić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Vol. XCIX, br. 29., 1991., 325-345.
23. Jackson, Peter, *Great Britain in French Policy Conceptions at the Paris Peace Conference*, 1919., Vol. 30, No. 2., University of Glasgow UK, Scotland, 2019.
24. Jahic, Adnan; Bokun, Edi, "Memorandum Šerifa Arnautovića caru Karlu 1917. godine", *Prilozi*, ur. Husnija Kamberović, 44, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2015., 145-179.
25. Jakšić, Grgur, *Bosna i Hercegovina na Berlinskom kongresu (rasprava iz diplomatske istorije)*, Srpska Akademija Nauka, Posebna izdanja, Odjeljenje društvenih nauka knjiga 11, Izdavačko preduzeće Beograd, Beograd, 1955.
26. Jelavich, Barbara; Jelavich, Charles, *The etsabishment of Balkan national states 1804-1920, A history of East Central Europe*, Vol. VIII, University of Washington Press, Seattle and London, 1977.
27. Jelavich, Barbara. *The Ottoman Empire, the Great Powers, and the Straits Question 1870-1887*. Bloomington and London: Indiana University Press, 1973.

28. Jovanović, Jovan, "Učešće ruskih dobrovoljaca u hercegovačkom ustanku 1875-1878.", u: *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini i drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875-1878. godine*, III, ur. Hamdija Čemerlić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Vol. XXX, br. 4., Sarajevo, 1977.
29. Juzbašić, Dževad, "Aneksija i stavovi austrougarskih vojnih krugova prema upravljanju Bosnom i Hercegovinom", *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine* [Sarajevo, 21. i 22. novembra 1988], Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1991., 33-83.
30. Kamberović, Husnija „Bošnjaci, Hrvati i Srbi u Bosni i Hercegovini i u Jugoslaviji“. U stalnom procepu, u: *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2017., 57-81.
31. Kamberović, Husnija, "Projugoslovenska struja među muslimanskim političarima 1918. godine", *Historijska traganja*, ur. Vera Katz, br. 3, Institut za istoriju Sarajevo, 2009., 91-105.
32. Kapidžić, Hamdija, "Položaj Bosne i Hercegovine za vrijeme austro-ugarske uprave (državnopravni odnosi)", *Prilozi*, 4., Institut za istoriju Radničkog pokreta, Sarajevo, 1968., 59-81.
33. Kapidžić, Hamdija, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1958.
34. Kardum, Livija, *Geneza jugoslavenske ideje i pokreta tijekom prvog svjetskog rata*, Vol. XXVIII, br. 2, Politička misao, Zagreb, 1991., 65-88.
35. Karčić, Fikret, „Istočno pitanje: Paradigma za historiju muslimana Balkana u XX vijeku“, u: *Muslimani Balkana: Istočno pitanje u 20. vijeku*, (ur. Munir Mujić; priredio Fikret Karčić), Centar za napredne studije, Sarajevo, 2014., 13-26.
36. Karpat, Kemal, "Hidžret iz Rusije i sa Balkana: Proces samoodređenja u kasnoj osmanskoj državi", u: *Muslimani Balkana: Istočno pitanje u 20. vijeku*, ur. Munir Mujić/priredio Fikret Karčić, Centar za napredne studije, Sarajevo, 2014., 59-81.
37. Karpat, Kemal, "Građanska prava muslimana Balkana", u: *Muslimani Balkana: Istočno pitanje u 20. vijeku*, ur. Munir Mujić/priredio Fikret Karčić, Centar za napredne studije, Sarajevo, 2014., 83-103.
38. Karpat, Kemal, "Preparations for uprising in Bosnia and Herzegovina and Ottoman attitude", *Naučni skup: Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*

- [Sarajevo, 23. i 24. oktobar 1978], ur. Milorad Ekmečić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, XLIII, 8., Sarajevo 1979., 147-172.
39. Katz, Vera "Hrvati u Bosni i Hercegovini prema ujedinjenju 1918. godine", *Historijska traganja*, ur. Vera Katz, br. 3, Institut za istoriju Sarajevo, 2009., 107-119.
40. Ković, Miloš, *Dizraeli i istočno pitanje*, CLIO, Beograd, 2007.
41. Kraljičić, Tomislav, "Iseljavanje iz Bosne i Hercegovine nakon aneksije", *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine [Sarajevo, 21. i 22. novembra 1988]*, ur. Milorad Ekmečić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Vol. XCIX, br. 29., 1991., 285-303.
42. Lučić, M. Čedomir, "Bosna i Hercegovina na raskršću raznih interesa i neka uporedna razmišljanja", *Evropa i istočno pitanje (1878-1923): političke i civilizacijske promene: međunarodni naučni skup 9-11. decembar 1998.*, ur. Slavenko Terzić, Istorijski institut SANU, Beograd, 2001., 175-185.
43. MacKenzie, David, „General Ignatiev, the Berlin Treaty and the South Slavs“, u: *Evropa i istočno pitanje (1878-1923): političke i civilizacijske promene: međunarodni naučni skup 9-11. decembar 1998.*, ur. Slavenko Terzić, Istorijski institut SANU, Beograd, 2001., 127-139.
44. Madžar, Božo, "Pokušaj pacifikacije hercegovačkog ustanka 1875. posredovanjem predstavnika evropskih država", u: *Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini i drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875-1878. godine I*, ur. Hamdija Čemerlić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Vol. XXX, br. 4., Sarajevo, 1977.
45. Matković, Hrvoje, *Povijest Jugoslavije*, Naklada Pavičić, Zagreb, 1998.
46. Mikić, Đorđe, "Bosna i Hercegovina između Austro-Ugarske i Turskog carstva u aneksionalnoj krizi 1908/1909.", *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine [Sarajevo, 21. i 22. novembra 1988]*, ur. Milorad Ekmečić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Vol. XCIX, br. 29., 1991., 189-209.
47. Okey, Robin, *Taming Balkan Nationalism: The Habsburg „Civilizing Mission“ in Bosnia, 1878-1914.*, Oxford University Press, New York, 2007.

48. Palesić, Muhidin, “Drijemanje na ramenu vremena ili Žudnja za vlašću predvodnika iznad nada i strahova sunarodnjaka”, *Historijska traganja* (ur. Vera Katz), br. 3, Institut za istoriju, Sarajevo, 2009., 51-89.
49. Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije: 1918-1988*, I, Beograd : Nolit, 1989.
50. Petrović, Rade, “Pokret otpora protiv austrougarske okupacije 1878. godine u Bosni i Hercegovini”, *Naučni skup: Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini [Sarajevo, 23. i 24. oktobar 1978]*, ur. Milorad Ekmečić, Akadaemija nauka i umjetnosti Bosne i Hecegovine, Vol. XLIII, br. 8., Sarajevo 1979., 15-69.
51. Popov, Čedomir, “Evropa Istočno pitanje”, u: *Evropa i istočno pitanje (1878-1923): političke i civilizacijske promene: međunarodni naučni skup 9-11. decembar 1998.*, ur. Slavenko Terzić, Istorijski institut SANU, Beograd, 2001., 25-39.
52. Popović, Vasilj, *Istočno pitanje: Istorijski pregled borbe oko opstanka Osmanlijske carevine u Levantu i na Balkanu*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1965.
53. Popović, Vasilj, *Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi za vrijeme reformskog režima Abdul-Medžida (1839-1861)*, Štamparija i knjigoveznica „Naučna knjiga“,Srpska akademija nauka i umjetnosti, Beograd, 1949.
54. Radušić, Edin, „Berlin prije St. Germaina: (Prva) Normativna zaštita građanskih prava muslimana na Balkanu prema Berlinskom ugovoru iz 1878.“, u: *Muslimani Jugoslavije nakon Velikog rata: odjeci Mirovnog ugovora iz Saint-Germaina 1919.*, ur. Hikmet Karčić, Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka, Sarajevo, 2020., 53-79.
55. Radušić, Edin, „Bosnian horrors“ *Antiturskinrativi o Bosni u britanskom javnom diskursu i njihove političke posljedice 1875-1878*, Studije za historiju BiH, Knjiga 5., Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2019.
56. Radušić, Edin, *Dvije Bosne: britanske putopisne i konzularne slike Bosne i Hercegovine, njenog stanovništva i međusobnih odnosa* , Filozofski fakultet, Sarajevo, 2019.
57. Radušić, Edin, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. – od branitelja i zaštitnika do tužioca i sudije*, Historijske monografije, Knjiga 8, Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo, 2013.
58. Radušić, Edin, *The Ottoman Wrong Horse? The Question of Bosnia and Hercegovina in the Last Phase of The Eastern Crisis*, u: *War and diplomacy the russo-turkish war 1877.-1878.*

- and the treaty of Berlin*, The University of Utah Press, Utah Series in Middle East Studies, Salt Lake City, 2011.
59. Redžić, Ever, "Politička kretanja među Muslimanima Bosne i Hercegovine za vrijeme Prvog svjetskog rata", *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine [Sarajevo, 21. i 22. novembra 1988]*, ur. Milorad Ekmečić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Vol. XCIX, br. 29., 1991., 209-237.
60. Rodogno, Davide, *Against Massacre, Humanitarian Interventions in the Ottoman Empire, 1815-1914, The Emergence of a European Concept and International Practice*. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2012.
61. Said, Edward, *Orijentalizam*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2008.
62. Seton-Watson, Robert W., *The role of Bosnia in the international politics (1875-1914)*, H. Milford, London, 1931.
63. Sitki Baykal, Bekir, "Pitanje Bosne i Hercegovine i osmanska država 1878. godine", *Naučni skup: Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini [Sarajevo, 23. i 24. oktobar 1978]*, ur. Milorad Ekmečić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Vol. XLIII, br. 8., Sarajevo 1979., 95-108.
64. Stojanović, Mihailo D., *The Great Powers and the Balkans 1875-1878*, Cambridge at the University Press, Cambridge, 1939.
65. Stojančević, Vladimir, "Srpski naučnici o aneksiji", *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine [Sarajevo, 21. i 22. novembra 1988]*, ur. Milorad Ekmečić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Vol. XCIX, br. 29., 1991., 129-137.
66. Šehić, Zijad, "Aneksiona kriza 1908-1909. i njene posljedice na međunarodne odnose", u: *Zbornik radova / Međunarodna konferencija: Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918., Sarajevo, 30. i 31. marta 2009.*, ur. Zijad Šehić, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2011., 55-85.
67. Šehić, Zijad, *Aneksiona kriza 1908-1909. u svjetlu evropske historiografije*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 1991.
68. Šehić, Nusret, *Bosna i Hercegovina: 1918-1925: privredni i politički razvoj*, Institut za istoriju, Sarajevo, 1991.

69. Škapur, Hasan, *Odnos Osmanskih vlasti prema Bosanskom ustanku (1875-1878)*, Centar za osmanističke studije, Sarajevo, 2017.
70. Šljivo, Galib, *Bosna i Hercegovina 1869-1878.*, Planjax, Tešanj, 2013.
71. Teylor, Alan J.P., *Habsburška Monarhija 1809-1818*, Znanje, Zagreb, 1990.
72. Teylor, Alan J.P., *Borba za prevlast u Evropi 1848-1918*, Veselin Masleša, Sarajevo 1968.
73. Tepić, Ibrahim, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima (1856-1878)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1988.
74. Todorova, Marija, *Imaginarni Balkan, XX vek*, Beograd, 1999.
75. Vojović, Mihajlo, “Ideja balkanskog saveza u srpskoj političkoj misli krajem 19. i početkom 20. stoljeća”, *Evropa i istočno pitanje (1878-1923): političke i civilizacijske promene: međunarodni naučni skup 9-11. decembar 1998.*, ur. Slavenko Terzić, Istorijski institut SANU, Beograd, 2001., 187-199.
76. Vukmanović, Milan “Politička strujanja u redovima omladine Bosne i Hercegovine u vrijeme Aneksione krize i poslije nje”, *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine [Sarajevo, 21. i 22. novembra 1988],*., ur. Milorad Ekmečić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Vol. XCIX, br. 29., 1991., 303-325.
77. Vukčević, Luka M., “Aneksija Bosne i Hercegovine 1908-1909. godine i Crna Gora” *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine [Sarajevo, 21. i 22. novembra 1988],*., ur. Milorad Ekmečić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Vol. XCIX, br. 29., 1991., 245-265.